

С.О. Покутнєва

П Р И Р О Д О З Н А В С Т В О

Підручник
для слабозорих учнів
3 класу

У двох частинах

ЧАСТИНА 1

(для уроків з компенсаторного розвитку)

Київ
2013

УДК 502.21372.4+376.352

ББК 74.264.4-7

П 48

*Друкується за рекомендацією Вченої ради
Інституту спеціальної педагогіки НАПН України
(протокол № 8 від 27 грудня 2012 р.).*

- Покутнева С.О.**
П 48   **ПРИРОДОЗНАВСТВО** : Підручник для слабозорих учнів 3 класу.
У двох частинах. Частина 1 (для уроків з компенсаторного розвитку) /
С.О. Покутнева. — Кіровоград : «Імекс-ЛТД», 2013. — 106 с.
100 пр.
ISBN 978-966-189-253-7

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Умовні позначення:

— перевірка домашнього завдання

— перевір себе

— запам'ятати

— читання тексту по черзі

— самостійна графічна робота

— рекомендація для вчителя

ББК 74.264.4-7

ISBN 978-966-189-253-7

© Інститут спеціальної педагогіки
НАПН України, 2013
© Покутнева С.О., 2013

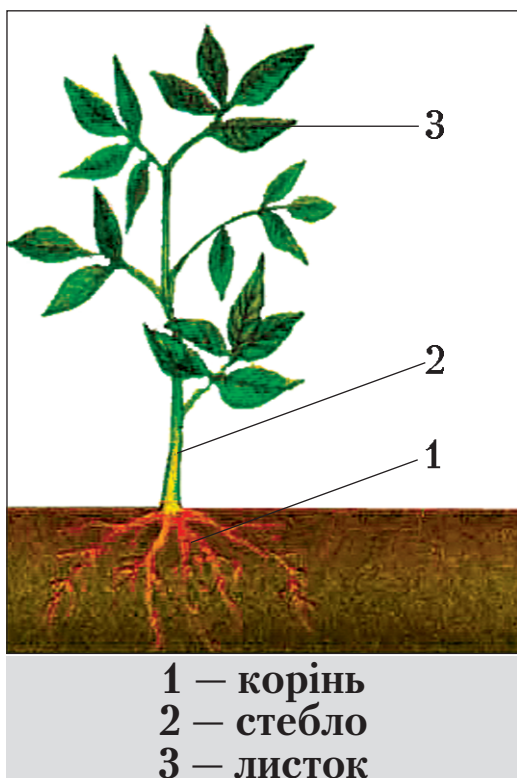
ТЕМА І: КВІТИ

Урок 1: Що мають квіти?

Більшість квітів з'являються певної пори року. У кожної рослини свій час цвітіння. Квітка відіграє **важливу роль** у житті рослини. В ній **визріває насіння**. Завдяки насінню рослини **розмножуються**. Окрім квітки рослина має такі **органи**: корінь, стебло, листя. Більшість рослин мають однакові органи, але за **формою та розміром вони відрізняються**.

Кожний орган рослини виконує свою функцію. **Корінь** міцно тримає рослину в землі, бере із землі воду, мінеральні речовини для харчування всієї рослини. Коренем рослина також може розмножуватися.

Стебло підтримує листя, піднімаючи його до світла. По стеблу вода та мінеральні речовини із кореня надходять у листя, а поживні речовини з листя — у всі інші частини рослини.

1 — корінь
2 — стебло
3 — листок

Листя — це «фабрика», де також виробляється «їжа» для рослини. **Вдень** воно поглинає з повітря вуглекислий газ. Цей газ, зелений пігмент, **вода та сонячне світло** необхідні листю для того, щоб виробляти поживні речовини. Листя випаровує з рослини **зайву вологу**. У деяких рослин листок складається з однієї листової пластинки. Це **простий листок**. Він опадає цілим. У інших рослин простий листок **поділений на частини**, які з'єднані в основі. Це складний листок. **Складне листя** з рослини опадає не цілим, а окремими частинами.

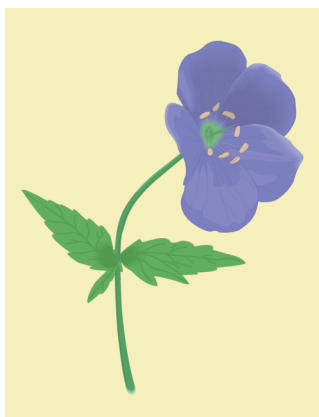

просте листя

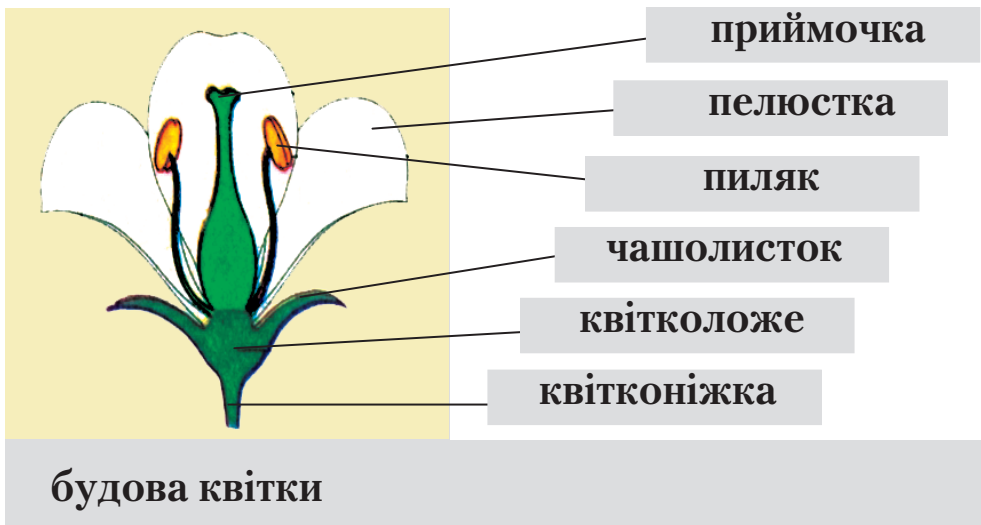
складне листя

В одних рослин на стеблі може бути **одна квітка**, в інших — багато **дрібних квітів**, зібраних у суцвіття.

Квітка має чашолистки та пелюстки.

Чашолистки захищають квітку, яка ще не розпустилася, та слугують опорою для ніжних пелюсток. Коли квітка розпускається, чашолистки опиняються під пелюстками, утворюючи чашечку. Чашолистки бувають різної форми та розмірів, зазвичай **зеленого кольору**. В одних видів рослин чашолистки зростаються разом, у інших — ні.

Пелюстки в одних квітів також зростаються, а в інших — ні.

Деякі квіти мають **округлі пелюстки**, інші — видовжені чи загострені, зігнуті. Квіти можуть мати мало пелюсток, або складаються з великої кількості дрібних квітів.

Колір пелюсток квітки може бути білим, жовтим, рожевим, червоним, рожево-бузковим. **Кольором і запахом** квітка приваблює до себе комах, які запилюють рослину. Чим яскравіші пелюстки, тим більше комах вони приваблюють. Квітки багатьох рослин **закриваються** на ніч або при похолоданні.

Робота з наочністю та текстом підручника

— Перед кожним учнем на парті лежить природна квітка. Учитель розповідає про квітку, діти розглядають її частини. Потім учитель пропонує учням знайти ці частини квітки на малюнках у підручнику: «А зараз розкрийте підручники на сторінці.... І розгляньте, як цей орган виглядає на першому (другому...) малюнку.

— Після пояснень та порівняння частин природної квітки та намальованих, учитель пропонує учням самостійно про себе прочитати абзаци тексту та сформулювати запитання. Причому, запитань повинно бути 1-2 на абзац. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Таким чином, йде робота над планом тексту. Учитель повинен поступово запитати всіх учнів. Після роботи над планом учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Всі інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх. Учитель стежить, щоб усі учні по черзі мали змогу біля дошки прочитати запитання та знайти відповідь у підручнику. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).

З якими якісними ознаками ви знайомі?

Яку інформацію цього параграфу можна віднести до загальної ознаки?

Перевір себе

- Якісні ознаки — це загальне, суттєве та одичне.
- Частини квітучої рослини та їх значення.

План:

1. Яку роль відіграють квіти у житті рослин?
2. Що відбувається завдяки насінню?
3. Які органи має кожна рослина?
4. Яку функцію виконує **корінь**?
5. Яку функцію виконує **стебло**?
6. Яку функцію виконує **листя**?
7. Яке листя буває у рослин, чим воно відрізняється?
8. Якою може бути квітка?
9. Що має квітка?
10. Яку роль виконують чашолистки?
11. Які можуть бути пелюстки за формою, кольором?

Уроки 2-3-4: Види квітів

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

У лісі

фіалка

конвалія

мати-й-мачуха

пролісок

У кожної рослини своє **середовище зростання**.

У лісі більше всього квітів **навесні**, коли на деревах ще не розпускається листя. **Влітку** та восени рясні крони дерев закривають сонячне світло, тому квітів у лісі небагато. Крім того, коріння дерев поглинає з ґрунту багато поживних речовин, і **квітам не вистачає «їжі»**. На **узліссі** більше квітів, тому що там більше світла.

Навесні в цих місцях зустрічаються такі ранні перші квіти, як проліски, мати-й-мачуха. Квіти **пролісків** — дзвіночки білого та синього кольору. Квіти **мати-й-мачухи** мають пелюстки жовтого кольору. Свою назву ця рослина отримала від листя. Верхня частина листка у мати-й-мачухи гладенька та завжди прохолодна. «Як мачуха» — говорять у народі. Нижня частина листка вкрита м'яким пушком і завжди тепла. «Як рідна мати» — говорять люди.

Наприкінці весни у лісі можна побачити фіалки та конвалію. **Фіалки** в народі називають братками. У квітки п'ять пелюсток. Найбільша — нижня, жовтого кольору. Дві бокові — менші, також жовтого кольору. А дві верхні — найменші, синього кольору. Квіти **конвалії** — духмяні, білі, маленькі дзвіночки на стеблі, які дивляться в один бік.

У полі, як бур'яни, ростуть такі квіти: **стокротки, ромашки, волошки**. У квітки **стокротки** в середині пелюстки жовті та трубчасті, з боків — багато білих

та довгих пелюсток. **Ромашка** схожа на стокротки. Ця квітка також має жовті та білі пелюстки. Але в середині жовті пелюстки дуже вигнуті. **Волошки** мають пелюстки синього кольору.

У полі

Квіти, які ростуть у горах на бідних ґрунтах, мають погане живлення. Вони **страждають від холоду та сильного вітру**. Тому, чим вище ти будеш підніматися в гори, тим менше зустрінеш квітів. Рослини, які зростають у горах — низькі, ростуть біля самої землі, щоб вітер не здув їх. Це **камнеломка зірчаста** з маленькими білими квітами, **манжетка гірська** з дрібними жовтими квітами. Багато рослин тут розмножуються **повзучими стеблами**, які пускають коріння.

У горах

манжетка гірська

камнеломка зірчаста

суцвіття манжетки гірської

Рослини, які мешкають на скелях, постійно борються за своє життя. **Суворі вітри** можуть з коренем вирвати рослину. **Дощова вода** стрімко стікає зі скелі в море, тому рослині дістається дуже мало вологи. Тут майже немає ґрунту, тому **рослини пускають коріння глибоко в міжгір'я**. На рослини попадають бризки морської води.

На скелях

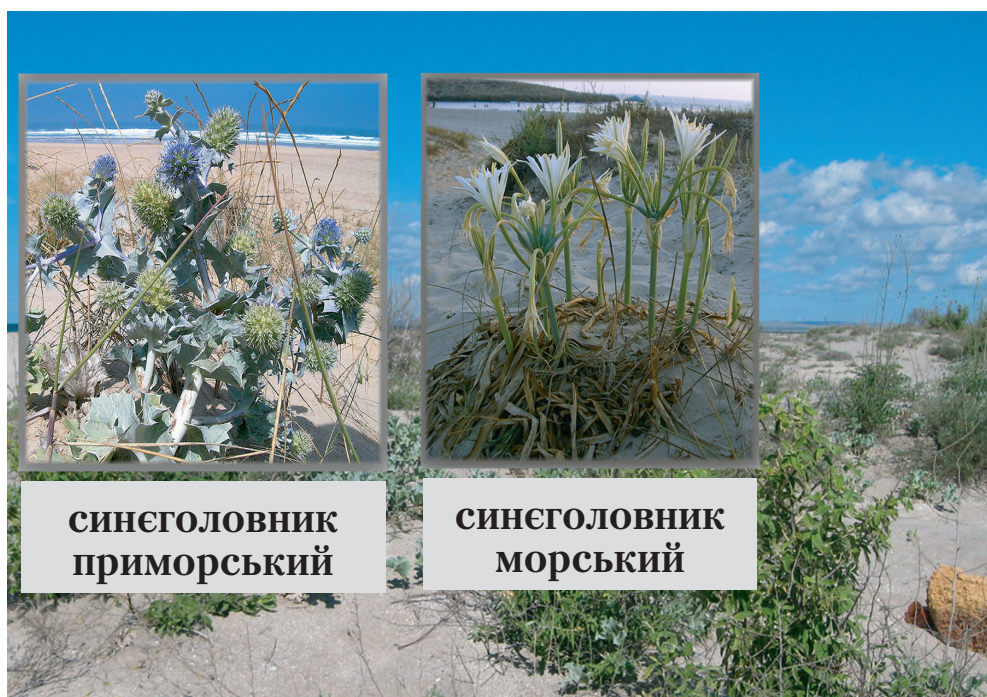
квіти на скелях

На скелях ростуть такі квітучі рослини, як катран морський, торічник скелястий. У **катрана морського** чотири білі пелюстки, в середині — жовті. У **торічника скелястого** п'ять рожевих пелюсток, в середині — червоні.

В умовах морського узбережжя ростуть рослини з глибоким корінням та ті, які ростуть близько до землі. Це, наприклад, такі квітучі рослини, як **глауциум жовтий**, **в'юнок приморський**. Палюче сонце висушує їх, сильний морський вітер ламає або вириває з корінням. У таких умовах виживають тільки дуже міцні рослини.

На морському узбережжі

Що ж допомагає рослинам витримувати спеку і нестачу вологи? Одні рослини **назбирають вологу в товсті стелючі пагони**, у інших **листя покриті восковою шкіркою**, яка не дає їм пересохнути. У третіх в спекотну та сонячну погоду **листя скручується в трубочку**. Через такі листя випаровується дуже мало води. У деяких рослин **листя товсте**

і м'ясисте. В них під час дощів запасається вода, яку в спеку використовує рослина. Іноді **листя густо покрите крихітними волосинками**, які захищають від сонця.

Квіткові рослини ростуть на берегах **річок, озер, ставків і на болотах** біля самого краю води. Наприклад,

незабудка, квіти якої мають маленькі блакитні пелюстки. А деякі квіткові рослини плавають на поверхні води, наприклад, **латаття, водокраси.** Корені міцно утримують їх на ґрунті дна. Латаття має багато білих пелюсток, у середині — жовті. Водокраси мають три білих пелюстки, в середині — жовті.

незабудка

**будова водокраси
з корінням**

суцвіття водокраси

На берегах річок, озер, ставків і на болотах

латаття

водокраси

Робота з наочністю та текстом підручника

- Поміркуйте, чи можна ці види квітучих рослин віднести до однієї групи?
- Яке запитання можна поставити про квітучі рослини цієї групи?
- За якою ознакою ви об'єднали квітучі рослини?

Запам'ятайте:

ознака, за якою предмети поділяються на групи, називається основою поділу. Поділ на групи робиться за суттєвими ознаками. Основа — це суттєва ознака. Суттєва ознака об'єднує одну групу об'єктів. У даному тексті це така група рослин як дикорослі.

- За якою основою ви виділили цю групу квітучих рослин?
- До якої якісної ознаки ви віднесете цю основу?
- Яка назва цього тексту буде точнішою?

Вчитель пропонує учням самостійно про себе прочитати абзаци тексту та сформулювати запитання. Причому, запитань повинно бути 1-2 на абзац. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Таким чином, йде робота над планом тексту. Учитель повинен поступово опитати усіх учнів. Після роботи над планом учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Всі інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх. Учитель стежить, щоб по черзі кожен учень біля дошки мав змогу прочитати запитання та знайти відповідь у підручнику. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).

Перевір себе

- Яке місце зростання квітучих рослин?
- За місцем зростання — **дикорослі**.
- За основою місця зростання.
- Ця основа є суттєвою ознакою.
- Дикорослі квітучі рослини.

План:

1. Коли у лісі більше всього квітів? Чому?
2. Які квіти зустрічаються у лісі навесні?
3. Як виглядають проліски, мати-й-мачуха?
4. Як виглядають фіалки, конвалії?
5. Які квіти ростуть у полі?
6. Які особливості таких квітів, як стокротки, ромашка, волошки?
7. Які квіти ростуть у горах?
8. У яких умовах ростуть і розмножуються квіти в горах?
9. У яких умовах і які квіти ростуть на скелях?
10. У яких умовах і які квіти ростуть на морському узбережжі?
11. Що допомагає рослинам витримувати спеку і нестачу вологи?
12. У яких умовах і які квіти ростуть біля води річок, ставків і на болоті?

Урок 5-6: Види квітів

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабшим учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

Від збирання дикорослих квітучих рослин давні люди перейшли до їх **спеціального вирощування**. Так з'явилися рослини, які ростуть у саду, парку, оранжереї, хатні квітучі рослини.

У садах і парках

ромашка

жоржина

хризантема

гвоздика

троянда

У садах і парках люди спеціально висаджують свої улюблені квітучі рослини. Вони дають можливість отримувати **насолоду від їх краси і дихати чистим повітрям**. Мальовничі, різнобарвні рослини, які служать для прикрашання життя людини, називають декоративними. Це такі квітучі рослини як ромашка, жоржина, хризантема, троянда, гвоздика та багато інших.

Оранжерея

Оранжереї — це тепле приміщення, вкрите склом. В середині нього утворюється дуже **вологий та теплий клімат, схожий на клімат джунглів**. В оранжереях спеціально вирощують ніжні рослини **з дуже теплих тропічних лісів**.

Рослини, які вирощуються в наших будинках, часто родом також з тропічних лісів. Наприклад, батьківщина **пеларгонії** — Південна Африка. Батьківщина **цикламена** — Північна Америка.

пеларгонія

цикламен

Щоб доглядати за такими рослинами, необхідно добре знати їх особливості. Так, одні **кімнатні рослини** треба поливати часто, а інші — рідко. Деякі кімнатні рослини повинні стояти біля вікна, а інші — у затінку. Але всі кімнатні рослини потребують середньої температури: не повинно бути протягу і не потрібно їх ставити біля батареї. Добрива сприяють кращому росту кімнатних рослин.

Робота з наочністю та текстом підручника

- Поміркуйте, чи можна ці види квітучих рослин віднести до однієї групи?
- Яке запитання можна поставити про квітучі рослини цієї групи?
- За якою основою ви об'єднали квітучі рослини?
- До якої якісної ознаки ви віднесете цю підставу?
- Яка назва цього тексту буде точніша?

Вчитель пропонує учням самостійно про себе прочитати абзаци тексту та сформулювати запитання. Причому, запитань повинно бути 1-2 на абзац. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Таким чином, йде робота над створенням плану до тексту. Учитель повинен поступово запитати всіх учнів. Після роботи над планом учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Всі інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх. Учитель стежить, щоб по черзі кожен учень біля дошки мав змогу прочитати запитання та знайти відповідь у підручнику. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).

Перевір себе

- Так.
- Яке призначення цих квітучих рослин?
- За основою їх призначення — **декоративні**.
- Ця основа є суттєвою ознакою.
- Декоративні квітучі рослини.

План:

1. Як з'явилися квітучі рослини, які ростуть у парках, садах?
2. Яку роль виконують ці квітучі рослини?
3. Як називають ці квітучі рослини?
4. Які квіти відносять до декоративних?
5. Що таке оранжерея?
6. Який клімат створюється в оранжереях?
7. Які рослини вирощують в оранжереях?
8. Які рослини вирощують вдома? Наведіть приклади.
9. Які умови для свого росту потребують ці рослини?

Уроки 7-8: Види квітів

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

У стародавні часи люди використовували квіти для лікування хвороб так само як і сьогодні. Наприклад, квіти **мальви** використовують для приготування настоянки від кашлю. Настоянка з квітів **ромашки** заспокоює людину і сприяє кращому сну. З **конвалії** готують ліки для хворого серця. Із пелюсток **троянди** готують варення, вітамінний чай, одержують дуже цінну трояндову олію, яку широко використовують для виготовлення парфумів і кремів.

**варення
з пелюсток троянди**

**настоянка
з квітів ромашки**

Кімнатні рослини також використовують для лікування хвороб. Так, **пеларгонія (герань)** має ефірні масла, які при вдиханні запаху листя знімають втому

та стрес, піднімають настрій, розумову активність. Полоскання горла настоем з листя герані рятує від простуди, зменшує біль від ударів, сприяє швидшому загоєнню рани на шкірі тіла.

Однак препарати з рослин можуть бути як **корисними**, так і **небезпечними** для здоров'я людини. Наприклад, **морфін** — це цінний **знеболюючий засіб**, який застосовується при дуже тяжких хворобах. Виробляють його з **опіумного маку**. Проте похідний морфіну **героїн є небезпечним наркотиком**. Людина, яка вживає цей наркотик, швидко стає повністю від нього залежною. **Застосування наркотиків** скорочує життя людини, часто **призводить до смерті**.

Квіти ромашки використовують не тільки **в медицині**, а й **у побуті**. Виявляється, що аптечну ромашку не можуть

мальва

герань

мак

кульбаба

чорнобривці

календула

терпіти миші. Якщо в вашу кухню стали навідуватися ці гризуни, слід посипати підлогу пахучими сухими квітами аптечної ромашки. Візити гризунів припиняться.

Крім того, квіткові рослини є провісниками погоди. Так, коли у саду чи в лузі дуже запахли квіти — без дощу не обійдеться.

Кульбаби рясно вкрили всю долину — на ясну погідну днину.

Якщо о 7-8 годині ранку з води піднімається і розкривається **водяна лілія** — буде ясно. Коли не розкривається — вдень буде дощ. Взагалі не піднімається з-під води — буде затяжна непогода, похолодання.

Перед дощем квіти **мати-й-мачухи, мальви, фіалки** закриваються.

Деякі квіти є охоронцями інших рослин.

Наприклад, **чорнобривці** виділяють фітонциди, які вбивають маленьких черв'яків, що висмоктують соки з

настурція

полуниці і садової суниці, картоплі та інших рослин. **Календула** (нагідки) охороняють клумби від шкідників квітів. **Настурція**, висіяна поміж помідорами, капустою, картоплею та іншими овочевими культурами, відбиває бажання у метеликів багатьох шкідників відкладати яєчка на овочі.

Робота з наочністю та текстом підручника

— Поміркуйте, яка назва цього тексту буде точнішою?

Вчитель пропонує учням самостійно про себе прочитати абзаци тексту та сформулювати запитання. Причому, запитань повинно бути 1-2 на абзац. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Таким чином, йде робота над планом тексту. Учитель повинен поступово запитати всіх учнів. Після роботи над планом учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Всі інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх. Учитель стежить, щоб всі учні по черзі мали змогу біля дошки прочитати запитання та знайти відповідь у підручнику. Після такої роботи учні

порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).

Перевір себе

– **Культурні** квітучі рослини допомагають людині.

План:

1. Як люди використовують квіти у лікуванні хвороб:
  - а) квіти мальви;
  - б) квіти ромашки;
  - в) квіти конвалії;
  - г) квіти троянди;
  - д) листя пеларгонії (герані).
2. Небезпечні рослинні препарати.
3. Використання квітів у побуті.
4. Квіти — провісники погоди.
5. Квітучі рослини — охоронці.

Урок 9: Довкілля рослин

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

Усе, що оточує живий організм у природі, називають **його довкіллям**.

Що є довкіллям для рослини? Наприклад, на узліссі росте дуб. Його **оточує повітря**, вдень **обігріває й освітлює сонце**. Своїм корінням дуб **закріплюється в ґрунті**. Там знаходяться корені інших рослин, живуть різні тварини. **Вологу** йому дають дощі. **Біля дерева ростуть інші рослини, літають комахи, птахи, бігають звірі, ходять люди. Сонце, повітря, ґрунт, дощ, комахи, птахи, звірі, люди — все це довкілля дуба.**

Та чи все, що оточує це дерево, необхідне йому для життя? Відомо, що рослини добре ростуть і розвиваються, якщо є **світло, тепло, повітря, вода і поживні речовини**. Це **необхідні умови для життя рослин**. Без них рослини гинуть.

Умови життя рослин на Землі різні. В одних місцях спекотно і мало вологи. В інших — прохолодно чи холодно, часто бувають опади.

Рослини є кормом і місцем проживання для багатьох тварин. На них постійно впливає людина. Рослини знаходять своє харчування, перебуваючи все життя на одному місці. Люди освоюють нові ділянки землі для хліборобства і будівництва. Це **головна причина вимирання рослин і тварин.**

Щоб не загинути, рослини пристосувалися до різних умов життя в довкіллі.

Пристосувалися — це означає, що рослини набули таких ознак, завдяки яким вони виживають у довкіллі.

Робота з текстом підручника

— Вчитель пропонує учням самостійно про себе прочитати абзаци тексту та сформулювати запитання. Причому, запитань повинно бути 1-2 на абзац. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Таким чином, йде робота над планом тексту. Учитель повинен поступово запитати всіх учнів. Після роботи над планом учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Всі інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх. Учитель стежить, щоб усі учні по черзі мали змогу біля дошки прочитати запитання та знайти відповідь у підручнику. Після такої роботи учні записують запитання до тексту в свої зошити. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом.

Перевір себе

План:

1. Що таке довкілля живого організму у природі?
2. Що є необхідними умовами для життя рослин? Чому?
3. Які бувають умови життя рослин на землі?
4. Яка головна причина вимирання рослин і тварин?
5. Як рослини борються за своє виживання?
6. Що таке пристосування?

Урок 10: Охорона рослин

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

Люди **змінюють умови життя** рослин. Наприклад, вирубують ліси, орудь поля, висушують болота. Тому багато дикорослих рослин зникли або стали рідкісними.

Дикорослі рослини зникають і через те, що люди зривають їх для букетів. Зриваючи квітки, вони знищують і нові рослини. Лікарські рослини мають цілющі властивості. Часом це теж призводить до зменшення їхньої кількості. Лікарські рослини треба збирати так, щоб не зашкодити природі.

Рослини в небезпеці! Їх необхідно охороняти. У нашій державі прийнято **Закон про охорону** рослинного світу. Створено Червону книгу рослин України. Але охороняти потрібно не тільки рослини Червоної книги, а й усі, що нас оточують. Збереження рослинного світу залежить і від тебе, від того, чи будеш ти додержуватися правил поведінки в природі.

(За Т. М. Байбарою).

Робота з текстом підручника

— Вчитель пропонує учням самостійно про себе прочитати текст та сформулювати 2 запитання. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Після цього учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх.

— Діти, ми з вами закінчуємо розглядати тему «Квіти», ви вже багато про цю тему знаєте. Але тепер, на останніх уроках, ви особисто будете складати описові тексти про квіти за своїм вибором. Зараз ми з вами пригадаємо, що нам потрібно для розповіді?

— За яким порядком ми складаємо план?

— Що можна віднести до загального (суттєвого, одиничного; дайте визначення).

— Давайте визначимося: хто про яку квітучу рослину буде розповідати. Квітучі рослини у всіх повинні бути різні.

Перевір себе

- Чому дикорослі квіти зникають?
- Що роблять в Україні для збереження квітучих рослин?

План:

- За якісними ознаками:
  - а) **загальне** (із яких частин складається?
Яку роль виконує кожна частина рослини?
Що необхідно рослині для життя?
Яка основна причина вимирання рослин?);
  - б) **суттєве** (в яких умовах росте? Яке призначення?);
  - в) **одиничне** (яке на вигляд?);
  - г) **визначення предмета** (календула — це декоративна квітуча рослина, яку використовують як в медицині, так і в побуті).

Урок 11: Описові розповіді про квітучу рослину (за особистим вибором)

- Уважно слухаємо розповіді та оцінюємо їх за планом:
Чи всі ознаки враховані?
Чи збережено порядок розповіді?
(План розповіді обов'язково має бути записаний на дошці).

Урок 12: Порівняння квітучих рослин (за особистим вибором)

- Уважно слухаємо розповіді та оцінюємо їх за планом:
Чи всі ознаки враховані?
Чи збережено порядок розповіді?
(План розповіді обов'язково має бути записаний на дошці).

Примітка: за своїм вибором (відповідно до можливостей дітей) вчитель може провести уроки № 7 і № 8 кожен по 2 години, де всі учні по черзі складають описові тексти і також усі роблять порівняння. Але, якщо учні добре володіють такими можливо-стями, можна цим урокам відвести по 1 годині, де одна половина дітей класу складає описовий текст, а друга половина класу робить порівняння квітучих рослин.

ТЕМА II: «ТВОРЧІ ТЕКСТИ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ»

Уроки 1-2-3: Веселе та сумне

Робота з малюнками

Роздивіться малюнки та поміркуйте, за яким планом: описового чи розповідного тексту можна розповісти те, що намалював художник? Доведіть це.

- Який план можна запропонувати для розповіді подій на цих малюнках?
- Розкажіть про події першого (другого...) малюнку.
- Оцініть розповідь товариша.
- До якої події можна віднести цю розповідь: веселу чи сумну? Доведіть.
- Чому вчить нас ця розповідь?

Перевір себе

— **Розповідь** має йти за планом розповідного тексту. На малюнках багато діючих героїв і предметів. Усі вони потрібні для розповіді, тому слід їх зв'язати між собою і викладати події по черзі:

1. Коли це було?
2. Що було раніше?
3. Що було потім?
4. Чим закінчилася подія?

— **Це весела** розповідь. Вона викликає радісний настрій, сміх.

— **Це сумна** подія. Вона викликає жаль, що є такі хлопчики, які не навчилися правильної поведінки. Не можна сміятися над чужим горем.

Діти, запам'ятайте висловлювання великого поета Гете: **«Поведінка — це дзеркало, в якому кожен показує своє обличчя».**

1. Читання тексту по черзі

ДОБРО І ЗЛО

Одного разу Добро прийшло в гості до Зла. Зло стало пригощати Добро чаєм, але в кухлик замість цукру поклало сіль.

Добро спробувало сіль, але нічого не сказало Злу. Тільки подякувало за гостину.

А коли Добро йшло від Зла, воно сказало: «Щось цукор у вас несолодкий. Візьміть гроші, купіть собі цукерок до чаю».

Зло все перекошилось, але робити нічого, довелося взяти гроші.

Так Добро віддячило Злу добром за зло.

Зло є причиною війн, голоду, знущань, зради, обману.

Зла людина своїми словами і вчинками може завдати іншим великої шкоди.

Але добро завжди сильніше від зла. Люди цінують і довго пам'ятають добрих людей, допомагають їм у тяжку хвилину, а від злих намагаються бути подалі.

Злі люди завжди самотні.

(За Н. М. Бібік).

2. Читання тексту по черзі

МОРАЛЬНІ НОРМИ **ТА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ** **ЦІННОСТІ ПОВЕДІНКИ**

МОРАЛЬ — це сукупність уявлень про те, що добре, а що погано, як треба чинити в тому чи іншому випадку, яка людська поведінка заслуговує на повагу, а яка — на осуд.

Аморально — не співчувати людині, коли з нею трапилась біда.

Аморально хуліганити, бешкетувати.

Кожна людина має **обов'язок** поважати честь, гідність та репутацію інших людей.

Кожна людина має **обов'язок** не ображати і не принижувати інших людей, захищати слабших від образи та приниження.

Хороше, добре викликає у людей схвалення та усмішку, навіть тоді, коли воно кумедне за своїм змістом.

Умій підтримати, допомогти, підбадьорити людину, в якої трапилася біда.

Не завдавай людям зла, кривди, болю, тривоги, неспокою.

Ніхто не має права ображати, карати, принижувати інших.

Людину прикрашає стриманість і скромність, людяність і відповідальність за власну поведінку.

Доберіть до малюнків сторінки 36-37 потрібне висловлювання. Обґрунтуйте свій вибір.

Перевір себе

На першому малюнку зображена ситуація, де хлопчики погано себе поводять відносно дівчинки, яка впала на льоду. Їй боляче, їй потрібна допомога. Тому до цієї ситуації можна використати такий вислів, як: ...

Урок 4: Випадок, який стався зі мною (веселі оповідання)

Урок 5: Випадок, який стався зі мною (сумні оповідання)

Урок 6: Випадок, який стався зі мною (веселі та сумні оповідання)

Діти самостійно складають розповідні тексти від першої особи. Учні обов'язково оцінюють тексти, пояснюючі їх за алгоритмом:

- Чи адекватна реакція розповідача на мовленнєве завдання.
- Чи дотримується розповідач теми висловлювання.
- Чи додержується розповідач плану розповіді.
- Чи сподобалася розповідь.

ТЕМА III: «ТВАРИНИ»

Урок 1: Екскурсія в зоопарк (тваринницьку ферму)

Учитель спрямовує учнів на огляд тварин: їхні розмір, характерні особливості зовнішнього виду. Пропонує учням вести діалог: одні учні задають питання стосовно будови тварин, за якими вони спостерігають, а інші — відповідають на ці запитання.

Урок 2: Тварини в житті людини

Звірі, птахи, риби, комахи — це все тварини, які належать до живої природи. Як і всі живі організми, вони мають такі **ознаки**: дихають, живляться, ростуть, розмножуються, вмирають. Для того, щоб знайти корм, місце для розмноження чи врятуватися від ворогів тварини **переміщуються**. Для цього в них є відповідні органи — ноги, крила, плавці.

Ознайомимосся зі звірями ближче.

Усі звірі — теплокровні тварини, вкриті шерстю. Вони здатні регулювати температуру тіла — потіють і часто дихають, коли жарко, або тремтять, коли холодно. Всі звірі мають добре розвинені органи чуття: зір, слух, нюх. Вони живуть і в тепліх, і в холодних кліматичних зонах.

Їхні дитинчата розвиваються в тілі матері. Там вони одержують кисень і поживні речовини з материнської крові через плаценту. **Плацента** — це

особливий орган у тілі матері, з'єднаний із зародком пуповиною. Через плаценту зародок одночасно виділяє вуглекислий газ та інші відходи. У результаті народжується цілком розвинуте дитинча.

Звірі найуважніші батьки серед тварин. Мати вигодовує дитинчат молоком і продовжує доглядати їх навіть тоді, коли вони можуть жити самотійно. Наприклад, ведмедиця піклується про ведмежа протягом 2 років. У цей час молоді тварини вчаться виживати, добувати корм і правильно поводитися з родичами. Наприклад, лисенята мають навчитися полювати, граючись і наслідуючи батьків. Граючись, дитинча освоює та відпрацьовує навички дорослої поведінки.

Робота з текстом підручника

— Вчитель пропонує учням самотійно про себе прочитати текст та сформулювати запитання. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Учитель повинен поступово запитати всіх учнів. Після того, як план тексту складений, йде робота з ним: учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх.

Вчитель стежить, щоб усі учні по черзі змогли біля дошки прочитати запитання та знайти відповідь у підручнику. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (При відповідях можна користуватися планом підручника).

- З якими якісними ознаками ви знайомі?
- Яку інформацію цього параграфа можна віднести до загальної ознаки?
- Що значить «загальна» інформація?

Перевір себе

— Загальні, суттєві та одиничні ознаки називають якісними.

— До **загального** ми можемо віднести:

- 1) які тварини належать до живої природи?
- 2) які ознаки мають тварини живої природи?
- 3) для чого тварини переміщуються?
- 4) які органи допомагають тваринам переміщуватися?
- 5) де живуть тварини живої природи?
- 6) як народжуються дитинчата живої природи?
- 7) чим вигодовують звірі своїх дитинчат?
- 8) чому навчаються дитинчата звірів, коли їх дглядає мати?

«Загальна» інформація — це така, яка відноситься до кожного звіра.

Уроки 3-4-5: Тварини в житті людини

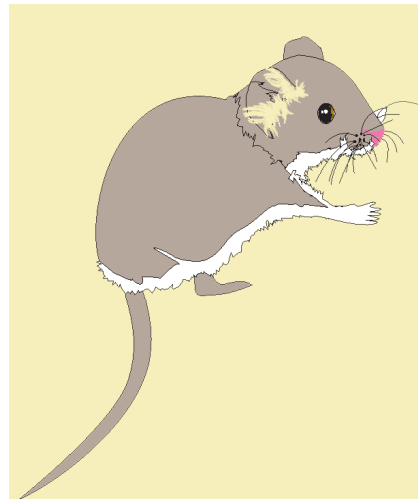
— перевірка домашнього завдання

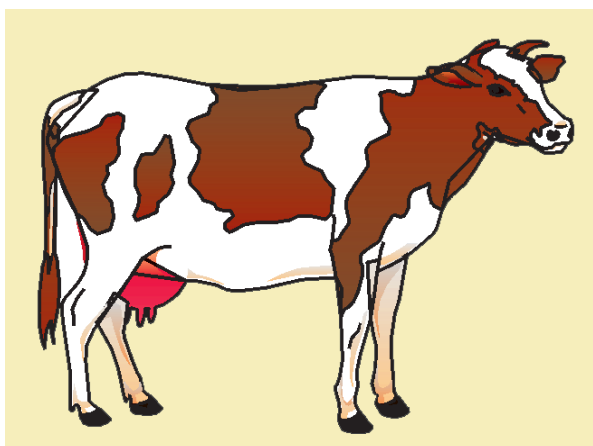
Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень починає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

Звірі діляться на групи. Одна з них це **рослиноїдні звірі**. У всіх рослиноїдних звірів на ногах — **копита**. До них відносяться: корова, бик, кінь, олень, коза, свиня, слон, верблюд, зебра, жирафа, кенгуру. У всіх рослиноїдних **характерна будова зубів**. Добре розвинуті різці, відсутність кликів і плоска жувальна поверхня кутніх зубів. Різцями вони кусають грубу рослинну їжу, а кутніми перетирають її. Щоб вижити, тваринам **потрібно багато їсти і довго жувати їжу**, щоб добре перетравлювати з'їдене. **Вони їдять траву і листя.**

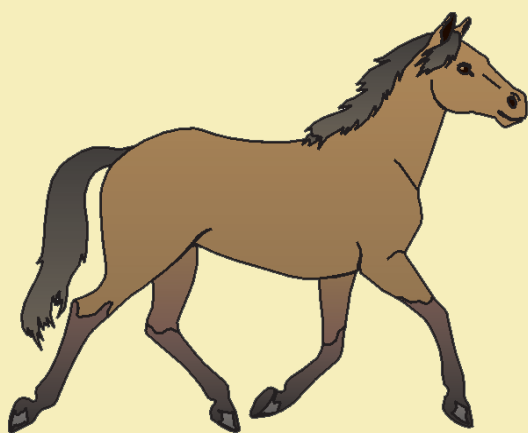
Зайці дуже люблять обгризати кору дерев та кущів. Вони жити без цього не можуть. Білки й миші теж гризуть все, що їм по зубам: гриби, шишки, різне коріння. Тому всі вони — і **зайці**, і **білки**, і **миші** — звуться гризунами.

миша

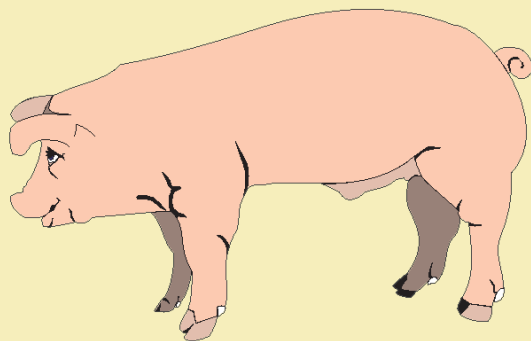
корова

кінь

коза

свиня

заєць

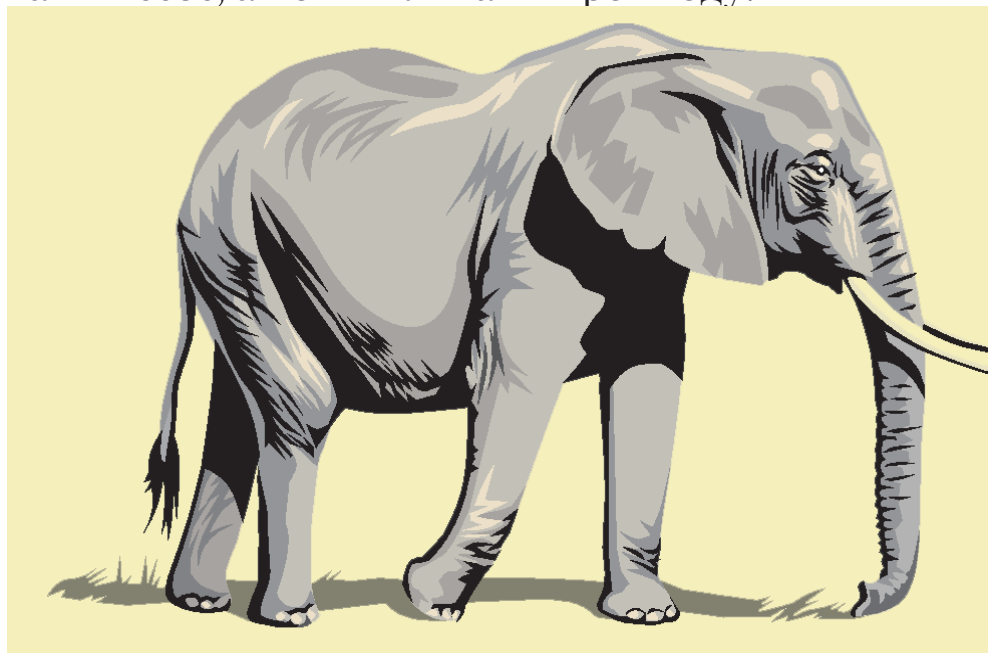

білка

Слони є найбільшими з сучасних наземних тварин. Висота слона майже 4м, довжина — до 8м (з витягнутим хоботом і хвостом, на які припадає до 3,5м). Середня маса самців до 5т. Старі самці інколи важать до 7т. Бивні крупних африканських слонів важать 100 кг і більше. Найдовші бивні слона досягали до 410см кожен. Середня довжина бивнів набагато менша, а у самок бивні зовсім невеликі. **Бивні** у слона виступають вперед і є **міцною зброєю захисту і нападу**. Через такі розміри ніхто із тварин на слона не полює. Лише люди полюють на диких слонів через їх бивні. Бивні люди використовують як матеріал для виготовлення прикрас.

Головна особливість слона — його ніс, який зрісся з верхньою губою і витягнутий у вигляді хобота. Хобот дуже рухомий і мускулястий з чутливим кінчиком у виді одного (у індійського) чи двох (у африканського слона) пальців. За допомогою хобота слон може підбирати дрібні чи важкі пред-

мети, зривати та відправляти в рот рослини, втягувати в себе, а потім вливати в рот воду.

слон

Дикі слони **живуть** у лісах **стадами**: самці, самки і слоненята. Ватажком стада звичайно є стара слониха. Слони легко навчаються. В Індії слонів давно **використовують у господарстві**.

В Австралії водяться **кенгуру**. У самок на животі є особлива складка шкіри. Вона утворює **сумку для виношування дитинчат**. На дні сумки є соски. Малюки сидять у сумці весь той період, поки самка годує їх молоком. **Новонароджене кенгуреня менше за мізинець, воно голе, сліпе і слабке**. Ледь з'явившись на світ, воно по шерсті матері перепо-взає в сумку. **У сумці** воно проводить ще **кілька**

кенгуру

місяців, міцно при-
смоктавшись до со-
ска з **молоком**. Підро-
стаючи, малюк час від
часу висовує із сумки
голову. Коли він стає
старший, іноді вистри-
бує з неї, щоб поїсти
трави. Проте відпочи-
ває і ночує він тільки
в безпечному укритті
— материнській сумці.

Якщо кенгуреня бігає поряд, а в цей час його матуся помічає хижака, вона відразу запихає його до сумки і великими стрибками мчить у безпечне місце.

Задні ноги в кенгуру напрочуд **сильні**, саме завдяки їм ці тварини **здійснюють гігантські стрибки**. Стрибки у довжину й висоту на задніх кінцівках з міцними кігтями — **основний спосіб їх пересування**. Передні кінцівки цих тварин розвинені слабко, але вони спираються на них, коли пасуться. Під час стрибка, коли тіло перебуває в повітрі, **хвіст допомагає кенгуру зберігати рівновагу**. Іноді вони можуть **стрибати на 12м у довжину**, розвиваючи при цьому швидкість до 50 км/год, але не на довгий час. **Деревні кенгуру** можуть **стрибати на 15-18м**, але не в довжину, а **згори вниз, з однієї гілки на іншу**.

zubr

Захищаються вони від ворогів ударами задніх ніг, обхоплюючи ворога передніми лапами.

Зубр — вважається **наймогутнішим серед** усіх сучасних **копитних** нашої фауни. Довжина тіла

в них — до 3 м, маса — до 1000 кг. **Голова** велика й завжди нахилена. На голові товсті, круглі, гострі на кінцях і вигнуті назовні роги. Лоб широкий, помітно опуклий. Тулуб могутній, передня частина значно масивніша й вища, ніж задня. **Холка висока, з горбом, шия міцна. Передні ноги** сильні, товсті, дещо **коротші від задніх. Густий волосяний покрив** зубрів складається з м'якого підшерстку і досить довгої грубої ості. На грудях і шиї він видовжений у вигляді гриви, а на підборідді — у вигляді бороди каштаново-бурого кольору, голова і борода значно темніші. **Хвіст короткий**, закінчується видовженим волоссям у вигляді китиці.

Зубри досить рухливі тварини, добре пробираються між заростями в лісовій гущавині, **можуть швидко пересуватися галопом**, навіть по глибокому снігу висотою до 1 м, перестрибувати рівчаки завширшки до трьох метрів, долати перешкоди до 2 м заввишки,

уникають лише скель. **Добре плавають, вільно ходять по багнистих болотах.**

Улітку зубри **живляться** майже виключно різноманітною **трав'янистою рослинністю**, лише взимку вони **споживають** **молоді пагони, листя і кору деревних і чагарникових порід, особливо верби, осики, дуба, ясеня, ліщини.** Улітку зубри пасуться переважно зранку і надвечір. У спеку зазвичай відпочивають десь у заростях, пережовуючи їжу.

Зубри **живуть** на території України і Білорусії, лісах Біловезької Пущі.

Робота з наочністю та текстом підручника

- Діти розглядають наочність, пізнають її, відмічають наочні особливості.
- Вчитель пропонує учням самотійно про себе прочитати текст та сформулювати запитання. Діти розпочинають роботу з текстом за абзацами. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Після того, як план тексту складений, йде робота з ним: учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).
- Поміркуйте, чи можна ці види звірів віднести до однієї групи?
- Яке запитання можна поставити до звірів цієї групи?
- За якою основою ви об'єднали цих звірів?
- До якої якісної ознаки ви віднесете цю підставу?

- Яка назва цього тексту буде точніша? Обґрунтуйте свою думку.
- Інформація якої якісної ознаки ще є у даному змісті?

Перевір себе

- Так.
- Як живляться ці звірі?
- За основою їх живлення — рослиноїдні звірі.
- Ця основа є **суттєвою ознакою**.
- **Рослиноїдні звірі**. Це основна думка тексту, вона нагадує назву тексту.
  - За місцем проживання; за умовами кліматичного проживання.
  - У даному змісті ще є інформація такої якісної ознаки, як **одиничне**: назва звірів, особливості їх вигляду та поведінки.

План:

1. Які особливості рослиноїдних звірів?
2. Як живляться рослиноїдні звірі?
3. Кого і чому називають гризунами?
4. Які за розміром **найбільші наземні тварини**?
5. Для чого слону бивні?
6. Чому люди полюють на диких слонів?
7. Яка головна особливість слонів?
8. Як слони використовують свій хобот?

9. Як живуть слони?
10. Як слонів використовують в Індії?
11. Де водяться **кенгуру?**
12. Яку особливість мають самки кенгуру?
13. Яким народжується дитинча кенгуру?
14. Чим годується дитинча кенгуру?
15. Як пересуваються кенгуру?
16. Що допомагає кенгуру стрибати?
17. Як захищаються кенгуру?
18. Як виглядають **зубри:**
  - а) довжина і маса тіла;
  - б) особливості голови;
  - в) особливості тулуба, ніг;
  - г) особливості волосяного покриву, хвоста.
19. Як пересуваються зубри?
20. Чим живляться зубри?
21. Де живуть зубри?

Уроки 6-7-8: Тварини в житті людини

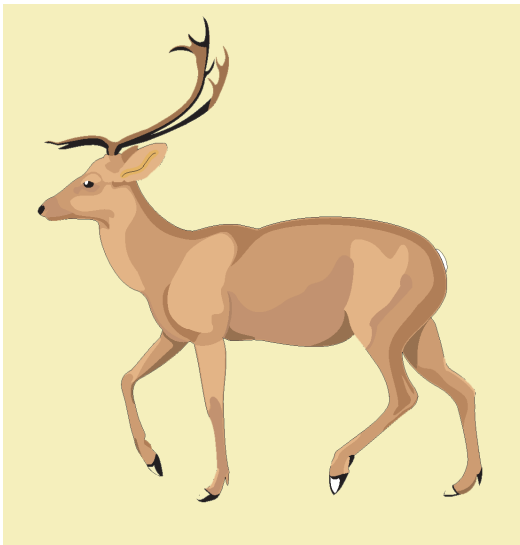
— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

Олень — обережний звір. Уникаючи найменшої небезпеки, він надійно переховується в гущавині лісових хащ і **активний лише вночі**. Це великий парнокопитний звір. **Тіло** в нього **довжиною** понад 2,5м, струнке, пропорційної будови, **на високих ногах**. **Голова** видовжена, **морда широка**. **Вуха** великі, рухливі, відігнуті наперед, стоячі, загострені на кінцях. **Шийний відділ** сильно розвинений.

Особливо характерні олені **гіллястими рогами**, які мають не менше чотирьох відростків. Роги рос-

олень

туть тільки у **дорослих самців оленів**. **Кожного літа** у них виростає нова пара рогів.

Волосяний покрив складається з грубого, ламкого остьового волосу та досить м'якого підшерстку. **Забарвлення** рудувато-буре,

взимку — сірувато-буре. **Біля хвоста є світла пляма** — «дзеркало», яка поступово переходить у загальний колір забарвлення крупа. Ця пляма допомагає оленятам не загубити свою матір у лісі.

Олені поширені в лісовій частини **Криму і в Карпатах**. Переважна більшість оленів **живе** невеликими родинними **групами**, ватажками яких є старі самки. **Старі самці** ведуть усамітнений спосіб життя, надаючи перевагу в цей час відлюдним, затишним урочищам. Лише **пізно восени і взимку** вони нерідко збираються у великі стада. Зустрічаються стада з 30 і більше особин.

Бізон — найбільша наземна тварина **Північної Америки й Канади**. Бик (самець) досягає **висоти в холці 2 м і важить майже тонну**. Бізони живуть стадами. Життя в колективі дає змогу **захиститися від хижаків**. Захисна поведінка

бізон

включає безліч різноманітних прийомів — від **порятунку в укритті і втечі до нападу у відповідь** з метою самооборони.

Індіанці харчувалися м'ясом бізонів, з їхніх шкур шили теплий одяг, мокасини й ковдри, а також споруджували міцні житла, в яких переживали холодні зими. Порожністі роги бізонів використовували як посуд, а з кісток виготовляли різноманітні інструменти.

зебра

Зебра — кінь африканської савани, яка має смугасте забарвлення. Савана схожа на наші **степи**. На трав'янистий рівнині видніються «шапочки» шовковистого **дерну**. Дерен — це шар ґрунту, який рясно заріс травою.

Подекуди ростуть **колючі кущі**, рідко невеликий **гай** чи самотньо підіймаються величезні **дерева**. В таких умовах савани живе зебра.

Захищаючись від хижаків, **зебри** можуть **брикатися** і кусатися. А смугасте забарвлення зебри **заважає** хижаку намітити собі одну жертву в суцільній масі смугастих тіл. Зебри менш швидкі ніж коні, але **приручити їх майже неможливо**.

Щодо висоти, то рекордсменом серед усіх сучасних тварин є **жираф**. У нього дуже довга шия. Висота жирафів може перевищувати 6 м, вага дорослого самця становить 500-700 кг. На голові у них є невеликі кісткові **роги**, обтягнуті шкірою.

Жирафи — мирні тварини, живуть в **Африці**. Хижаки на них нападають рідко, боячись потрапити під смертельний удар копит задніх ніг. Дорослі самці б'ються між собою, наносячи удари **важкою головою** на довгій шийі, яка є **могутньою зброєю**.

Верблюда називають «кораблем пустелі». Його **горб** — нагадує «рюкзак з їжею». Коли верблюд удосталь наїдається, в його організмі надмірні **поживні речовини перетворюються на жир і воду і накопичуються в горбі**. Таким чином, ці тварини

жираф

можуть кілька днів обходитися без корму і води: в цей час їх **сили підтримуються** завдяки **запасам жиру** в горбі. Саме тому люди здавна використовують верблюдів як **засіб пересування в пустелях**. Адже верблюдам не потрібно часто зупинятися, щоб попастися або втамувати спрагу.

Крім горба, у верблюда є ще одне цікаве **пристосування до життя в пустелі: подвійний ряд надзвичайно довгих і густих вій**. Вони захищають очі від піщинок під час піщаних бур. **Густе волосся** є у верблюда навіть **у вухах**. А щоб пісок не потрапив у ніс, він **міцно стуляє ніздрі**.

верблюд

Від перегрівання верблюда **оберігає шерсть**. Верблюдова шерстинка — дивний витвір природи. Це не проста волосина, а справжня споруда. **Навколо головного стержня волосини розміщено багато частинок незвичної форми**. Ось ці волосинки й оберігають верблюда від пекучих променів. **Зовні** його спина так нагрівається, що неможливо торкнутися. **Під шерстю** вона зберігає нормальну температуру — 40-41 градус.

Верблюди **їдять** траву, листя і сухі колючі гілки кущів. А якщо цього корму немає, може пожитися полотняним наметом, кошиком із вербової лози або навіть шкіряним ремнем. За кілька хвилин він **може випити 95 л води**.

Верблюди бувають **одногорбі**, відомі тільки **як свійська** тварина. У природі вони не зустрічаються. **Двогорбі** верблюди зустрічаються як дикі, так і свійські. **Використовують** їх як верхових і вантажних тварин, ідеально пристосованих для довгих подорожей пустелею.

З верблюжої шерсті шиють намети, одяг, ковдри, плетуть килими та мотузки. **Зі шкіри** шиють взуття і сумки, а **з молока** виготовляють сир та інші продукти.

Робота з текстом підручника та схемами

— Вчитель пропонує учням самостійно про себе прочитати текст та сформулювати запитання. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Після того, як план тексту складений, йде робота з ним: учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).

- За якою основою ще можна об'єднати звірів?
- Яка назва цього тексту буде точніша?
Обґрунтуйте свою думку.

- Намалюйте схему, де покажіть суттєву ознаку за місцем проживання, та їх одиничні ознаки за назвою звірів.
- Намалюйте схему, де покажіть суттєву ознаку за умовами кліматичного проживання, та їх одиничні ознаки за назвою звірів.

Перевір себе

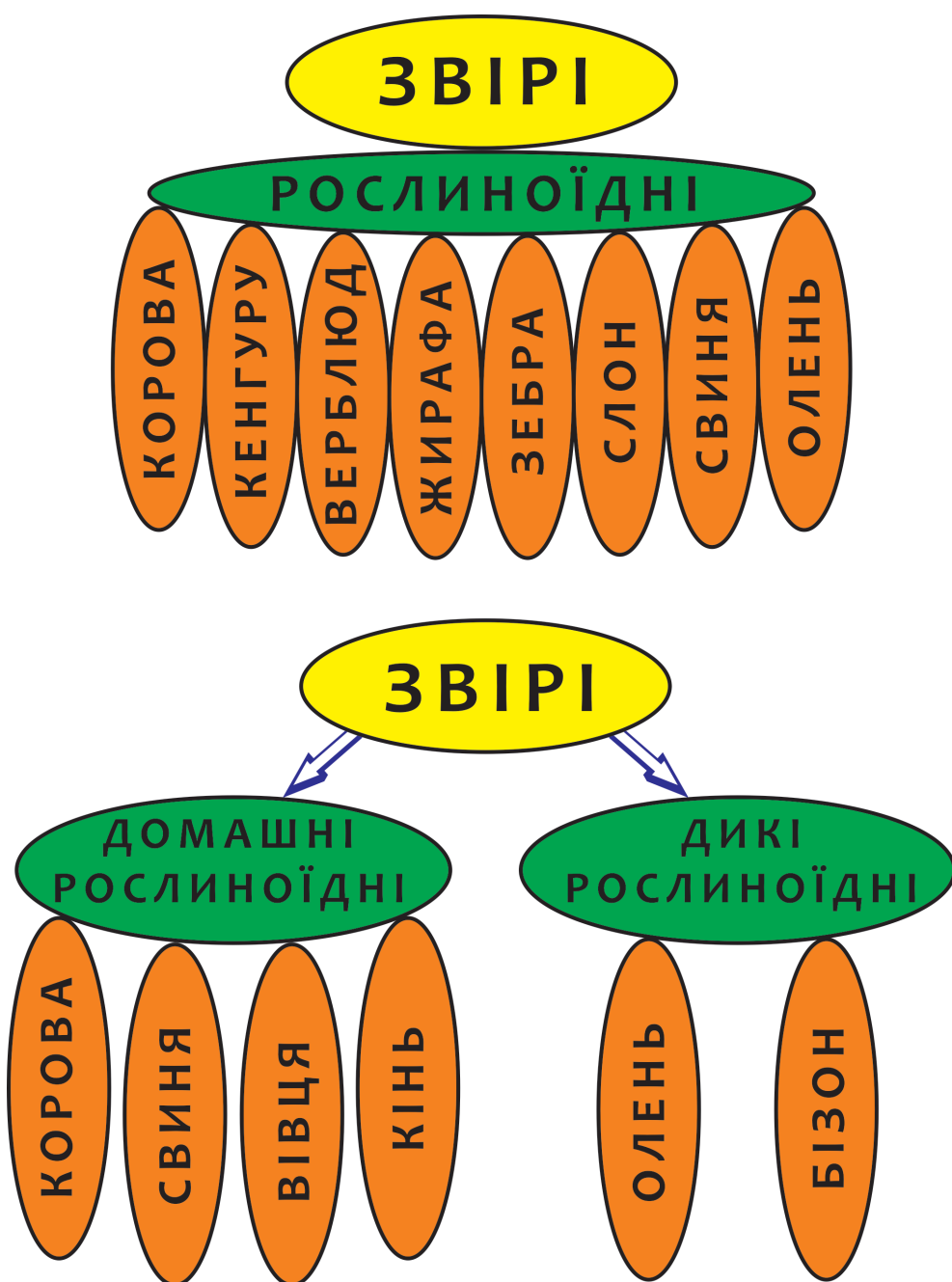

Схема № 1

План:

1. Чому олень активний лише вночі?
2. Як виглядає олень:
  - а) особливості тіла, ніг;
  - б) особливості голови, шийного відділу;
  - в) шерсть, її забарвлення.
3. Де мешкають олені?
4. Особливості життя оленів?
5. Де мешкає бізон?
6. Як виглядає бик?
7. Чому бізони живуть стадами?
8. Як індіанці використовують бізонів?
9. Хто така зебра?
10. У яких умовах живе зебра?
11. Як зебра захищається від хижаків?
12. Чим відрізняється зебра від коня?
13. Як виглядає жираф?
14. Де він живе?
15. Як захищається жираф від хижаків?
16. Що ще є також могутньою зброєю жирафів?
17. Яка особливість горба верблюда?
18. Які особливості тіла допомагають верблюду пристосуватися до життя в пустелі:
  - а) вії;
  - б) волосся на вухах.
19. Як верблюд оберігає свій ніс?

20. Яким чином шерсть оберігає верблюда від променів сонця?
21. Яка температура тіла верблюда зовні й під шерстю?
22. Що їдять верблюди?
23. Які бувають верблюди?
24. Як використовують верблюдів?
25. Що люди отримують від верблюдів?

Уроки 9-10-11: Тварини в житті людини

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

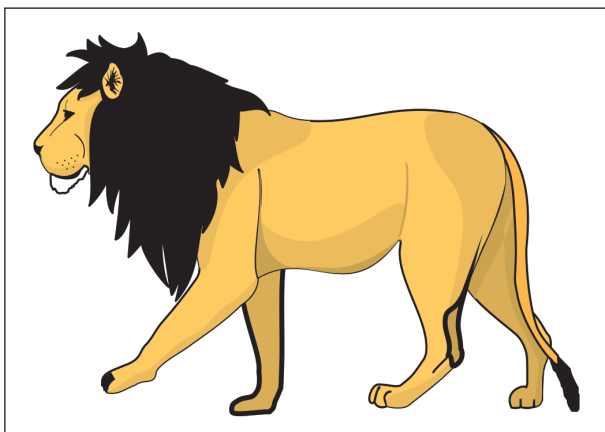
Друга група звірів — **хижаки**. Ці звірі **харчуються іншими тваринами**. Тварини їдять, оскільки їм необхідна **енергія для підтримки існування, росту і розмноження**. До них відносяться: рись, тигр, гепард, леопард, лев. За схожістю анатомічної **будови** цих тварин вчені віднесли їх до **сімейства кошачих**. Вони мають **тонкий слух і добре бачать у темряві**. Кошачі непогано **плавають**, хоча більшість з них у воду заходять неохоче. Кошачі граціозні. Вони мають **довгий хвіст і сильні**,

гострі кігті. При ходінні **кігті втягуються в м'які подушечки** на підошвах лап, щоб не сточувалися. **Кігті потрібні** цим тваринам, щоб ловити здобич, лазити по деревах і захищатися від ворогів. **Всі кошачі, крім левів, живуть і полюють поодинокі.**

Ці тварини **полюють із засідки** і не можуть довго бігати. В погоні за здобиччю **роблять довгі стрибки** на значну відстань до 9 м. Котячі **полюють** на різних тварин — від крихітних мишей до великих: корів, коней, кіз.

тигр

лев

Хутро тигра смугасте, ширина і форма темних смуг може бути різною. Смуги прикрашають **голову, тулуб і ноги** звіра. Темні кільця є також **на хвості**. **Основний колір** тигрячого хутра набагато світліший за смуги. На череві він жовтуватий, а на спині — помаранчевий або темно-рудий. **Леопарди і гепарди** замість смуг на шкірі **мають плями**. Смуги і плями **допомагають їм маскуватися** на місцевості.

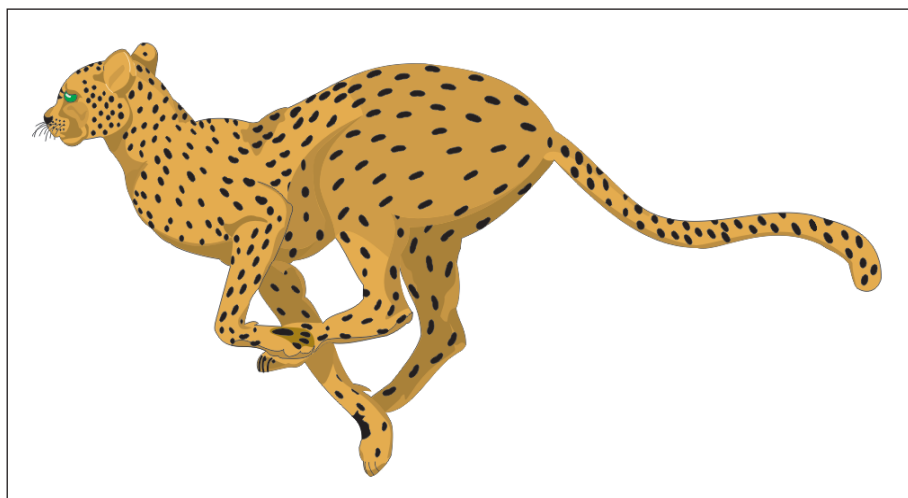

рись

леопард

гепард

Гепард багато в чому відрізняється від інших кошачих: **тулуб** у нього порівняно **короткий** (близько 130 см), **голова** невелика, а **ноги** **сильні, довгі й тонкі**, з кігтями, які не втягуються. В погоні за здобиччю на короткий час він **розвиває швидкість** близько 112-115 км/год.

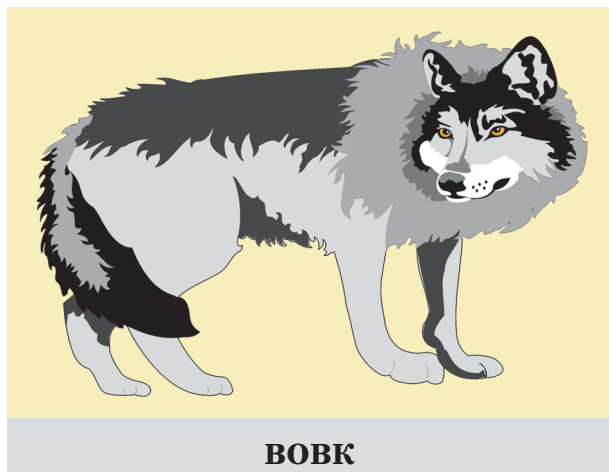
На території **нашої країни** із родини кошачих живе **рись**. У **сусідній Росії** зустрічається **амурський тигр**. Леопарди та гепарди живуть в **Африці, Азії та Індії**. У тропічних країнах, особливо в Індії, зустрічаються **темнозабарвлені леопарди**. Їх називають **чорними пантерами**.

Леви, на відміну від решти великих котячих, **живуть групами**. Вони **водяться** в саванах, пустелях або на кам'янистих схилах пагорбів. Кожна **група складається** з кількох левиць різного віку, пов'язаних між собою тісними родинними зв'язками, їхніх дитинчат і одного-двох дорослих самців. Зазвичай у групі **близько 15 тварин**, але їх кількість може коливатися від **4 до 37**. **Полюють** у групі переважно левиці, самці **охороняють** групу і територію від левів-суперників.

У **самця лева**, на відміну від самки, **голова вкрита густою гривою**, а на **кінчику хвоста є китичка** з довгого волосся. Під час поєдинку із суперником **грива захищає** шию самця від зубів супротивника, та ще й **надає грізного вигляду**. Крім того, **самці набагато більші** за левиць. У дорослих самців і самок шерсть забарвлена в однотонний жовтуватокремовий **колір**, а в новонароджених левенят вона плямиста.

Вовків, за особливістю **будови**, вчені віднесли до **родини собачих**. Зовні вони нагадують вівчарок.

Довжина тіла понад 120 см. Самці завжди більші за самок. Але **вовки відрізняються від собак**. У вовка велика, широколоба голова, шия коротка, малорухома, морда масивна, видовжена. Очі ясно-коричневі, розміщені косо. Надбрівні дуги опуклі, через що очі здаються запалими й більшими, ніж у собак. Міцний високий загривок і звичка підгинати задні ноги. Рівномірно пухнастий хвіст вовк ніколи не закидає на спину. Він у нього завжди звисає.

ВОВК

СОБАКА

Живуть і полюють вони сімейними групами — зграями. У вовчій зграї панує **сувора дисципліна**. Всі її члени підкоряються вожаку і його вірній подрузі. Тільки ця головна пара може народжувати дитинчат. Виховувати їх вожакам допомагають інші вовки зграї. Вовчиця народжує частіше **п'ять — шість сліпих, глухих, беззубих вовченят**. Вони швидко розвиваються і вже **в тритижневому віці** здатні навіть **виповзати з лігва**. У місячному віці

вони підгодовуються відрижкою. Це дрібні шматочки, які проковтнуті батьками, напівперетравлене м'ясо. **У червні — липні** старі вовки привчають вовченят до самостійного добування їжі. **Восени** у молодих вовченят **молочні зуби замінюються на постійні.** Із цього часу вовченята активно допомагають старим вовкам полювати.

Вовки — вправні мисливці. Їхньою **здобиччю** зазвичай стають **олені, козулі та зайці.** Коли корму мало, вони не гидують навіть **мишами та іншими гризунами.** Вовки відіграють **важливу роль у природі:** вони контролюють кількість гризунів і копитних. Вбиваючи насамперед хворих тварин, вони перешкоджають поширенню хвороб, тому їх ще називають санітарами лісу.

На території України більше всього вовків на гірських хребтах **Карпат.**

Робота з текстом підручника та схемами

— Вчитель пропонує учням самостійно про себе прочитати текст та сформулювати запитання. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Після того, як план тексту складений, йде робота з ним: учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).

- За якою основою ще можна об'єднати звірів?
- Яка назва цього тексту буде точніша? Обґрунтуйте свою думку.

- Намалюйте схему, де покажіть суттєву ознаку за містом проживання, та їх одиничні ознаки за назвою звірів.

Перевір себе

- За видом живлення.

План:

1. Хто такі хижаки?
2. Для чого їм необхідна їжа?
3. Хто відноситься до хижаків?

**Які ознаки були розглянуті?
Що означає суттєве?**

4. Чому цих звірів віднесли до сімейства котячих?
5. Які особливості сімейства котячих:
  - а) слух, зір;
  - б) зовнішній вид.
6. Особливості життя, полювання сімейства котячих?
7. На кого полюють котячі?

**Які ознаки хижаків були розглянуті?
Що означає загальне?**

8. Яке хутро леопардів і гепардів?
9. Яку роль відіграють смуги і плями на хутрі леопардів і гепардів?
10. Які особливості гепардів:
  - а) тулуб,
  - б) голова,
  - в) ноги.
11. Де зустрічаються котячі?
12. Який вид леопардів зустрічається в Індії?
13. Як живуть леви?
14. Де водяться леви?
15. Яку роль в житті виконують самці, самки левів?
16. Чим зовні відрізняється лев від левиці?

17. Чому вовків віднесли до родини собачих?
18. Чим відрізняються вовки від собак:
- а) голова, шия, морда;
  - б) очі, загривок;
  - в) особливості стойки, хвіст.
19. Як живуть і полюють вовки?
20. Якими народжуються вовчєнята?
21. Як розвиваються вовчєнята?
22. Хто стає здобиччю вовків?
23. Чому вовків називають санітарами лісу?
24. Де в Україні зустрічаються вовки?

Які ознаки хижаків були розглянуті?
Що означає одиничне?

Урок 12: Тварини в житті людини

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці, але він має бути побудований за схемою: **загальне, суттєве, одиничне**. Один учень починає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

Бєдмідь теж хижак. Але полює він не дуже часто. Однак, якщо зустріне в лісі зарослі малини — **їсть ягоди**. Знайде гніздо диких бджіл — буде **їсти мед**.

**бурий
ведмідь**

Може відшукувати **гриби**, викопувати з землі **корінці рослин**. Ведмідь — це **всеїдна** тварина.

Деякі ведмеді досягають довжини 3 м, масою до 700 кг. У бурого ведмедя піднесена холка, округла спина, велика голова з маленькими очима і вухами, лапи з великими кігтями. Шерсть його може бути забарвлена в різні відтінки коричневого — від рудого до темно-бурого, майже чорного. В старості, у 20-25 років, кінці шерсті сивіють і ведмідь стає сірим.

Його **передні лапи** — дуже міцна зброя та знаряддя, яке він використовує для **захисту і нападу, ловіння риби, викопування барлоги і коріння рослин, добування з-під каміння ховрахів**.

Ведмеді — зграбні тварини. Вони **можуть лазити** по скелях, деревах. Можуть розвивати **швидкість** до 60 км на годину.

Бурий і чорний ведмеді **впадають у зимовий сон** приблизно з листопада-грудня. Сплять усю зиму, близько 200 днів. У барлозі ведмеді не харчуються і не п'ють. Але всі обмінні процеси йдуть повільно. Просинаються ведмеді тоді, коли вичерпуються запаси жиру, і починають шукати корм. Деякі види ведмедів зимою взагалі не сплять.

Мешкають бурі ведмеді на Далекому Сході, в Середній Азії, на Кавказі.

Робота з текстом підручника та схемами

— Вчитель пропонує учням самотійно про себе прочитати текст та сформулювати запитання. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Після того, як план тексту складений, йде робота з ним: учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).

- До якої основи можна віднести ведмеда?
- Яка назва цього тексту буде точніша? Обґрунтуйте свою думку.

- Намалюйте схему, де покажіть суттєву ознаку за видом живлення, та їх одиничні ознаки за назвою звірів.

Перевір себе

- За видом живлення.

План:

1. Що їсть ведмідь? Чому?
2. Особливості ведмедя:
  - а) розміри;
  - б) зовнішній вид (холка, спина, голова, лапи, колір шерсті).
3. Для чого ведмідь використовує передні лапи?
4. Що може робити ведмідь?
5. Як бурі та чорні ведмеді проводять зиму?
6. Де мешкають бурі ведмеді?

Урок 13: Тварини в житті людини

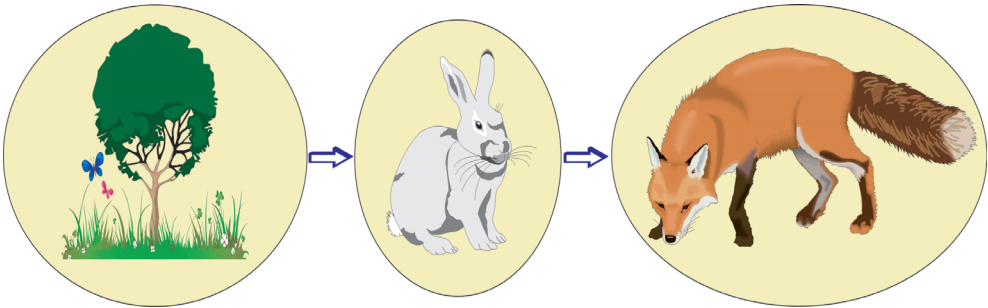

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

Екологи вивчають характер живлення різноманітних організмів, щоб з'ясувати, **як вони пов'язані** один з одним у так званих **ланцюгах живлення**, тобто кормових зв'язках. Зазвичай ланцюг живлення складається з кількох ланок. **Перша ланка** — організми (зелені рослини), які для свого росту використовують енергію Сонця, воду, вуглекислий газ і прості мінеральні речовини.

Рослинами живляться рослиноїдні тварини — **друга ланка**.

Рослиноїдні тварини, натомість, стають **здобиччю хижаків** — **третя ланка**. Якщо зникають рослиноїдні тварини, то хижі тварини гинуть. Або вони переселяються туди, де для них є їжа.

Кожний член ланцюга живлення зазвичай одержує енергію з попереднього рівня. Таким чином, **енергія передається** від одного рівня до іншого.

Після того як рослини і тварини гинуть, **їхні рештки розкладаються**. Цю роботу виконують бактерії і гриби. Вони **споживають складні органічні речовини, а виділяють прості мінеральні**, які знову стають доступними для рослин.

Робота з текстом підручника та схемами

- Вчитель пропонує учням самостійно про себе прочитати текст та сформулювати запитання. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Після того, як план тексту складений, йде робота з ним: учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).
- Яка назва цього тексту буде точніша? Обґрунтуйте свою думку.

Перевір себе

План:

1. Для чого екологи вивчають характер живлення різноманітних організмів?
2. Зі скількох ланок складається ланцюг живлення?
3. **Що входить у першу (другу, третю) ланку ланцюга живлення?**
4. **Що відбувається, коли гине друга (перша, третя) ланка ланцюга живлення?**
5. Яку роботу виконують бактерії і гриби?
  - До якої якісної ознаки можна додати інформацію цього тексту?
  - Яке запитання можна поставити до **загальної** інформації?
  - Як ланки ланцюга живлення пов'язані між собою?

Урок 14: Довкілля тварин

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабшим учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

У лісі, наприклад, живе заєць. Його **оточують** повітря, яким він дихає, і вода, що є в повітрі, в лісових струмках і озерцях. Сонце дає йому світло і тепло. Заєць живе серед рослин. Рослини — це його корм.

Поруч із зайцем у лісі живуть інші тварини. Для хижих тварин він сам є кормом. Лисиця, вовк — вороги зайця. Щоб вижити, заєць повинен ховатися, втікати, захищатися від ворогів.

З рослинами і хижими тваринами заєць пов'язаний ланцюгом живлення.

Заєць залежить і від людини. Адже людина може вполювати його. А може і врятувати в сніжну, холодну зиму, розкладаючи в лісі корм.

Сонце, повітря, ґрунт, вода, рослини, тварини і люди — довкілля зайця. А чи все, що оточує зайця, необхідне йому для життя? Ні. Тільки **сонце, повітря, рослини і вода — це необхідні умови для життя зайця.** Бо він травоїдна тварина.

Дикі тварини живуть у різних природних умовах. Щоб не загинути, тварини пристосувалися до житла в довкіллі. Це означає, що вони набули таких ознак, завдяки яким виживають у довкіллі.

(За Т. М. Байбарою).

Робота з текстом підручника

— Учитель пропонує учням самостійно про себе прочитати текст та сформулювати 2 запитання. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Після цього учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх.

— До якої якісної ознаки можна віднести ці запитання?

— Діти, ми з вами закінчуємо розглядати тему «Тварини», ви вже багато про цю тему знаєте. Але тепер, на останніх уроках, ви особисто будете складати описові тексти про тварин за своїм вибором. Зараз ми з вами пригадаємо, що нам потрібно для розповіді?

— За яким порядком ми складаємо план?

— Що можна віднести до загального (суттєвого, одиничного; дайте визначення). У розповіді не забудьте такі дані **загального**, як інформацію про ланцюг живлення, довкілля і умови життя тварин.

— Давайте визначимося: хто про яку тварину буде розповідати. Тварини у всіх повинні бути різні.

Перевір себе

1. Що є довкіллям диких тварин?

2. Які умови для життя диких трав'яїдних (хижих) тварин є необхідними?

— До **загальної** якісної ознаки.

План:

за якісними ознаками:

а) **загальне** ().

б) **суттєве** ().

в) **одиничне** ().

г) **визначення предмета** (чорна пантера — це дика хижа тварина, яка живе в Індії).

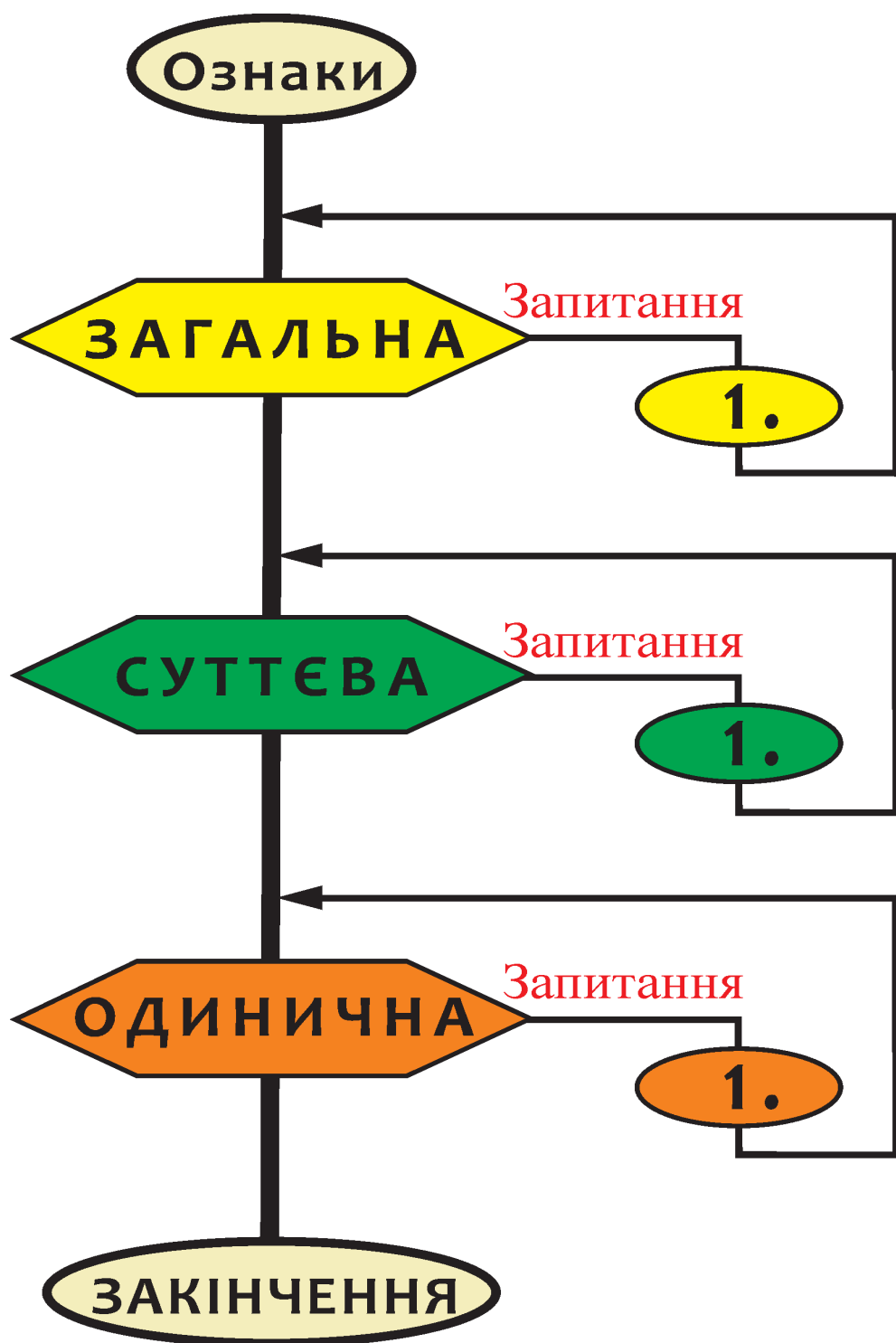

Схема №2

Урок 15: Описові розповіді про тварин (за особистим вибором)

- Уважно слухаємо розповіді та оцінюємо їх за планом:
Чи всі ознаки враховані?
Чи збережено порядок розповіді?
(План розповіді обов'язково має бути записаний на дошці).

Урок 16: Порівняння тварин (за особистим вибором)

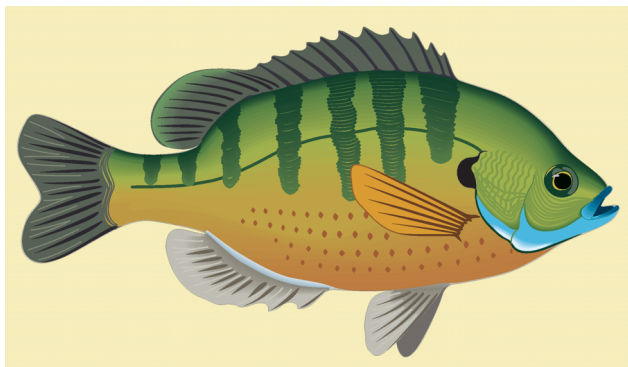

- Уважно слухаємо розповіді та оцінюємо їх за планом:
Чи всі ознаки враховані?
Чи збережено порядок розповіді?
(План розповіді обов'язково має бути записаний на дошці).

Примітка: за своїм вибором (в залежності від можливостей дітей) учитель може провести уроки № 15 і № 16 кожен по 2 години, де всі учні по черзі складають описові тексти, а також роблять порівняння. Але, якщо учні добре володіють такими можливостями, можна цим урокам відвести по 1 годині, де одна половина дітей класу складає описовий текст, а друга половина класу — робить порівняння тварин.

ТЕМА IV: «РИБИ»

Уроки 1-2: Життя риб

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал

вода втягується ротом
і виштовхується крізь зябра

зябра риби

Риби — **холоднокровні хребетні** тварини, що живуть у воді. **Тіло** їх **складається** з голови, тулуба, хвоста, плавців. **Дихають** за допомогою зябер **киснем**, розчиненим у воді. Вода втягується ротом і **проходить крізь зябра**. Там **кисень** з води **надходить у кров** і розноситься по всьому тілу. **Вуглекислий газ**, який створюється в тілі, повертається в зябра кров'ю. Потім **зябра виштовхують** його з водою крізь зовнішні щілини позаду ока риби. Поза водою риби довго перебувати не можуть.

Пересуватися у воді риbam допомагають плавці, які є **органами руху**. Риби **плавають**, хвилеподібно вигинаючи тулуб і хвіст з боку в бік. Хвостовий плавець посилює цей рух. Крім хвостового і парних черевних та грудних плавців, риби мають ще спинний (один чи два) і анальний плавці. Всі **плавці допомагають** рибі зберігати рівновагу, змінювати напрям руху і гальмувати. У більшості риб **тіло обтічної форми**, що допомагає плаванню. В більшості видів риб **тіло росте** впродовж усього життя, з віком вони досягають значних розмірів. Наприклад, коропа іноді живуть понад 100 років і важать до 40 кг. Проте до такого віку доживають не всі риби: зазвичай рибалки виловлюють коропів молодших 10 років, коли вони важать не більше 5 кг.

На тілі риби є **бічна лінія**, яка розташована з боків тулубної та хвостової частин. Цей орган **сприймає**

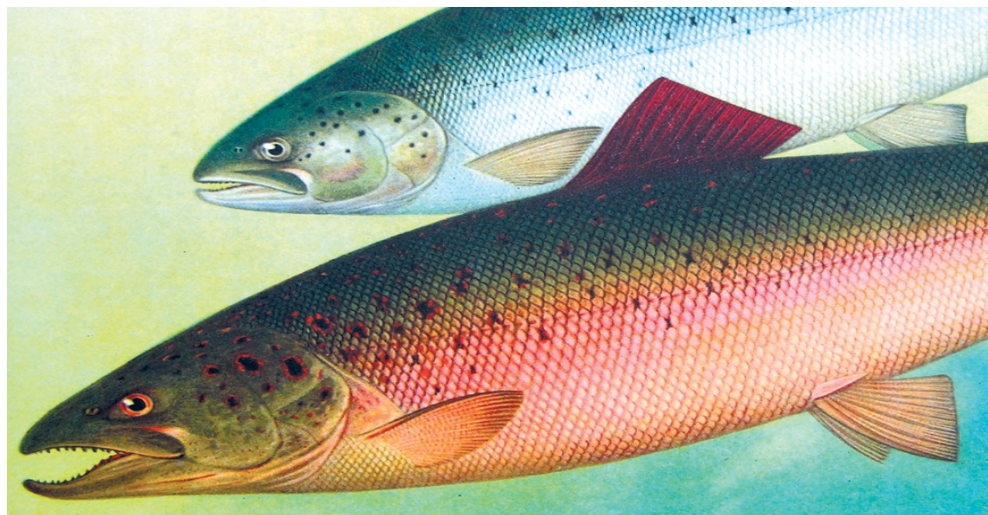
силу й напрям коливання води. Завдяки цьому зграя навіть з мільйона риб пливе злагоджено, як єдина істота.

Розміри риб різноманітні. Довжина тіла одного з **філіппінських** видів **бичків** ледве перевищує **1 см**. Багато риб мають **гарний зір**, але у них немає повік. Вони бачать на незначну відстань. Оточуюча вода зволожує і очищує їх зір. Риби мають **гарний нюх**. Вони відчувають запах ніздрями, але дихати ними не можуть. **Живлення** різноманітне — як тваринною, так і рослинною їжею.

Усі самки риб відкладають ікру, яку потім запліднюють самці. Мальки, що вилупилися, зазвичай покинуті напризволяще й виживають самотійно без турботи мами.

Кісткові риби — найчисленніша група.

Їхній **скелет** складається з **кісток**, а тіло більшості видів захищене **слизькою лускою**.

Близько 60 % видів риб живе у солоній воді морів і океанів: **хек, скумбрія, оселедець, мінтай, мойва** та інші. Таки риби, як **щука, карась, йорж** живуть у прісній воді річок. Деякі можуть жити й у солоній, і в прісній воді. Такі риби, як **кета, сьомга, горбуша** з'являються на світ у прісній воді, а потім поступово спускаються річкою в море, де швидко ростуть. Коли стають дорослими, здійснюють надзвичайну подорож назад, у ту саму річку, де колись вилупилися з ікринок. Там вони розмножуються і гинуть. М'ясо та ікра (червона, чорна) цих **риб** має високу харчову цінність.

Таких риб, як **лящ, карась, плітка, сазан** вирощують люди в озерах, ставках на господарствах. Ці риби **живляться** водними рослинами.

Робота з наочністю та текстом підручника

— Учитель пропонує учням самостійно про себе прочитати текст та сформулювати 2 запитання. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Після цього учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх.

Учитель стежить, щоб по черзі кожен учень біля дошки мав змогу прочитати запитання та знайти відповідь у підручнику. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).

- Яка назва цього тексту буде точнішою? Обґрунтуйте свою думку.
- До якої якісної ознаки можна віднести ці запитання?

Перевір себе

План:

До загальної якісної ознаки.

1. Які істоти риби?
2. З чого складається тіло риб?
3. Чим та за допомогою якого органу дихають риби?
4. Як проходить процес дихання риб?
5. Що допомагає рибам пересуватися у воді?
6. Як плавають риби?
7. Яку роль виконують плавці риби?
8. Яка форма тіла риби? Чому?
9. Особливості росту тіла риб?
10. Яку роль виконує бічна лінія риб?
11. Які бувають риби за розміром?
12. Які особливості зору, нюху риб?
13. Чим живляться риби?
14. Яку роль у житті риб виконують самки?
15. Яку роль у житті риб виконують самці?

До суттєвої якісної ознаки.

16. Яка найчисленніша група риб?
17. Які особливості їх скелета та тіла?

До одиничної якісної ознаки.

18. Які риби живуть у солоній воді?
19. Які риби живуть у прісній воді?
20. Особливості життя таких риб, як кета, сьомга, горбуша?
21. Особливості життя таких риб, як лящ, карась, плітка, сазан?
22. Чим живляться ці риби?

Урок 3: Життя риб

— перевірка домашнього завдання

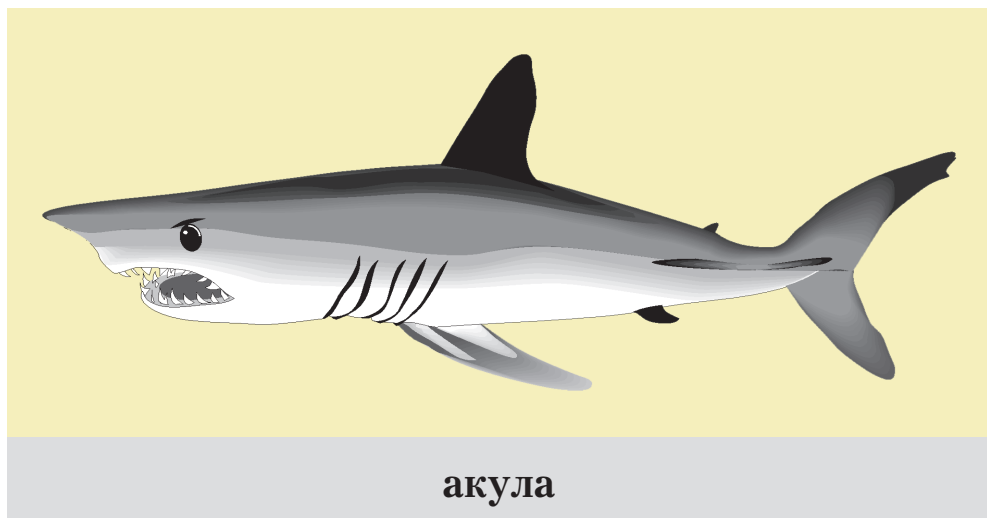
Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

Друга група — це **хрящові риби**, вони **не мають кісток**. Їхній **скелет** утворений хрящовою тканиною, а **шкіра** здебільшого **покрита жорсткими лусочками** з тієї самої речовини, що й **зуби**. **Зяберних кришок** у хрящових риб **немає**, але з кожної сторони назовні відкривається 5-7 зяберних щілин.

У хрящових риб немає **плавального міхура**, і вони **постійно рухаються**, щоб утримуватися на плаву. Варто їм зупинитися хоча б на мить, вони відразу підуть на дно. Отож акули навіть сплять плаваючи. **Самки відкладають яйця**, вкриті товстою оболонкою, або народжують живих мальків. Це такі риби, як **акули, скати**.

Акули мають торпедоподібне **тіло**. Завдяки потужному **руху хвоста** вони розвивають велику швидкість.

Скелет акул складається з хряща.

Зуби в акули мають форму трикутника, та розташовані у 5-6 рядів, а іноді й у 15 рядів гострих, загнутих назад. Зуби в акул **ростуть упродовж усього життя**. За 10 років акула може зносити 24 тисячі зубів, які ростуть зі шкіри.

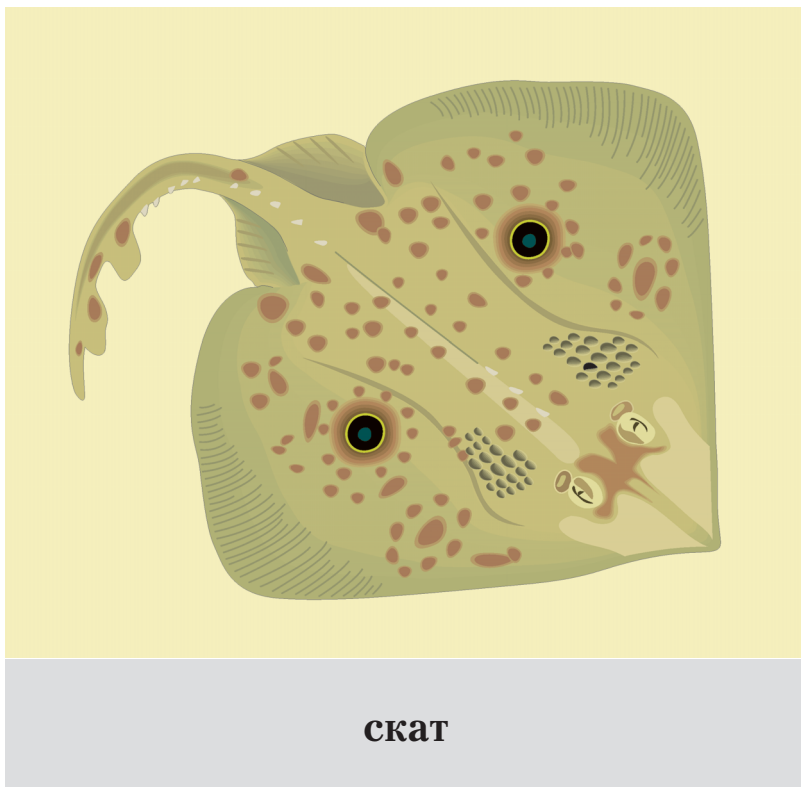
Акули **бачать** світ у чорно-білому зображенні, погано **чують**, але мають дуже тонкий **нюх**. **Бокова**

лінія на тілі дає змогу акулі на відстані до 300 м відчувати велику рибу.

Акула — **хижак**, і атакує все, що вона вважає за здобич. Деякі **акули небезпечні** для людей та тварин, навіть таких, як дельфін та черепаха.

На акул полюють заради м'яса і розваг. Деякі види акул мають **промислове значення**. З них добувають вітамінні жири, лікарські речовини, шкіру використовують для виготовлення шкіряних виробів, м'ясо — у їжу.

скат

Скати — це **плоскі** риби, які плавають за допомогою бічних плавців. **Краї грудних плавців зрослися** у них з боками голови і тулуба. **Зяберні щілини**

та **рот** розташовані знизу. **На спині** знаходяться очі та брязкальця. Крізь них скати **набирають** чисту **воду** для дихання. Вони ведуть малорухомий **спосіб життя**. В основному лежать на дні, тому **хвостовий плавець** розвинутий слабко. **Живляться** молюсками й ракоподібними. **Зуби** в них тупі, слугують для перетирання раковин. Скати різноманітні за **розміром**: від декількох сантиметрів до 6-7 метрів.

Прісноводні скати мають довгий хвіст з отруйними голками, які впиваються в тварин, що доторкаються до них.

Робота з наочністю та текстом підручника

— Учитель пропонує учням самостійно про себе прочитати текст та сформулювати запитання. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Після цього учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх.

Учитель стежить, щоб по черзі кожен учень біля дошки мав змогу прочитати запитання та знайти відповідь у підручнику. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).

- Яка назва цього тексту буде точніша? Обґрунтуйте свою думку.
- До якої якісної ознаки можна віднести ці запитання?

— Намалюйте схему, де покажіть загальну, суттєві та одиничні ознаки риб.

Перевір себе

План:

До суттєвої якісної ознаки.

1. Яку назву має друга група риб меншої численності?

До загальної якісної ознаки.

2. Які особливості мають хрящові риби:
  - а) скелет, шкіра;
  - б) що замінює зяберні кришки?
3. Чому хрящові риби постійно рухаються?
4. Як народжуються мальки хрящових риб?

До одиничної якісної ознаки.

5. Яку форму тіла мають **акули**?
6. Яке значення має хвіст для акули?
7. Які особливості скелета акули?
8. Які особливості мають зуби акули?
9. Яка акула за видом живлення?
10. Які особливості зору та бічної лінії акули?

11. Яке промислове значення мають деякі види акул?
12. Хто такі **скати**?
13. Як вони плавають?
14. Які особливості скатів:
  - а) грудні плавці;
  - б) зяберні щілини та рот;
  - в) очі та брязкальця;
  - г) спосіб життя;
  - д) хвостовий плавець;
  - е) живлення;
  - є) зуби.
15. Які за розміром скати?
16. Які особливості прісноводних скатів?

Урок 4: Хитрі пристосування

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

Багато риб плаває зграями — **косяками**. **Хижак** важко вибрати жертву серед тисячі миготливих риб. Одну рибу можна легко впіймати і з'їсти, але зграя може бути схожа на велику тварину і **налякати нападаючого**. Так, **маленькі риби** живуть і захищаються від хижаків.

косяк риб

Деякі риби можуть **ненадовго покидати воду**. Мулисті **стрибуни**, спираючись на сильні грудні плавці, **вилазять** на берег половити комах. **Летючі риби**, рятуючись від ворогів, **вистрибують** із води і пролітають у повітрі до 400 м, планеруючи за допомогою жорстких грудних плавців. Насправді вони не літають. Але, щоб уникнути переслідувачів, вони **вистрибують з води і ширяють, використовуючи бічні плавці**. Деякі риби, як **скорпена або скат-хвостокіл**, мають **отруйні шипи**, укол яких може бути смертельним навіть для людини. Прісноводна **риба-бризкун** збиває комах із рослин, які нависають над водою, влучно стріляючи струменем води. У **риби-їжака шкіра вкрита шипами**, і коли риба надувається, то стає схожою на колючу кулю. Так вона відлякує хижаків.

Камбала живе на морському дні і являє собою плоску рибу. Вона **ховається, змінює колір і зливається** з морським дном. Камбала, **яка щойно народжується з ікри, має вигляд звичайної риби**. Вона плаває **на боці**. Через декілька днів і друге **око пересовується на верхню частину голови, рот скривлюється, а тіло поступово сплющується**. У такому вигляді плавати незручно, тому майже весь час камбала проводить у лежачому стані на дні, наполовину зарившись у мул. Так вона непомітна для хижаків.

Глибоководні риби, що живуть у темряві, світяться, всі вони хижаки. Приміром, риба-вудильник зі світною приманкою на голові. Це допомагає їм розпізнавати родичів, приваблювати здобич або відлякувати ворогів.

риба-вудильник

Робота з наочністю та текстом підручника

— Учитель пропонує учням самостійно про себе прочитати абзаци тексту та сформулювати запитання. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Таким чином, йде робота над планом тексту. Учитель повинен поступово запитати всіх учнів. Після роботи над планом учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді

в тексті підручника і зачитують їх. Учитель стежить, щоб по черзі кожен учень біля дошки мав змогу прочитати запитання та знайти відповідь у підручнику. Після такої роботи учні порівнюють питання, які записані на дошці, з тими, що є у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом підручника).

- З якими якісними ознаками ви знайомі?
- До якої якісної ознаки можна віднести інформацію цього параграфа?

Перевір себе

- Загальні, суттєві та одиничні ознаки називають якісними.
- До одиничної якісної ознаки.

План:

1. Як риби захищаються від хижаків:
  - а) маленькі;
  - б) стрибуні;
  - в) летючі;
  - г) скорпена, скат-хвостокіл;
  - д) риба-бризкун;
  - е) риба-їжак;
  - є) риба-камбала;
  - ж) глибоководні риби.

Урок 5: Життя риб

— перевірка домашнього завдання

Вчитель пропонує слабким учням скласти описовий текст за планом підручника, цей план написаний також на дошці. Один учень розпочинає розповідь, другий — закінчує. Сильний учень розповідає увесь матеріал.

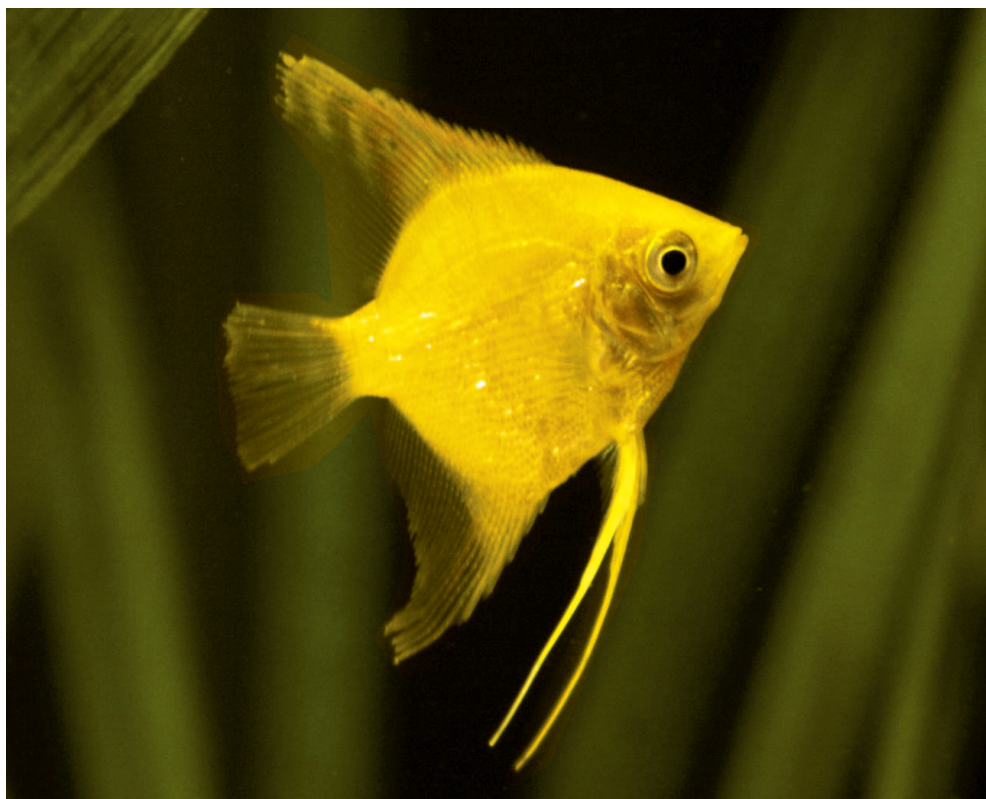
У домашніх умовах риб можна тримати в акваріумах, які **купують** у зоологічному магазині. Спочатку в акваріум закладають **ґрунт**, який **використовується** для закріплення рослин. **Дно** акваріума ще **прикрашають** камінцями, мушлями. На ґрунт **висаджують** такі **рослини**, як лімнофіла, водяна папороть, ошпарене молоде листя салату, кропиви, кульбаби, подорожника — все це є гарним **рослинним кормом**.

Акваріуми можуть бути як для утримання **морської**, так і **прісноводної** риби. Для **морських** мешканців потрібно **готувати** солону воду.

Світ риб дуже різноманітний і кожна риба має свій характер. Для проживання в одному акваріумі необхідно підібрати або виключно трав'їдних, або хижих риб.

Розглянемо деяких акваріумних рибок. **Скалярі золота** — тіло ромбовидної форми, з боків майже плоске. Спинний та анальний плавці сильно витягнуті, трикутної форми. Грудні плавці ниткоподібні. Забарвлення рибок золотисте з рожевим відтінком.

На спинному плавці чергуються темні і світлі смуги. Довжина тіла досягає 15 см, висота разом з плавцями — 20-25 см. Самка товща за самця; у самця більш розвинений лоб. У поведінці рибки спокійні, граціозні, не риються в ґрунті, не пошкоджують рослин. Рослини в акваріум зі скалярами краще підбирати з великими і жорсткими листками.

скалярі золота

Золотих скалярів краще помістити в акваріум групами, тоді вони самі поділяться на пари, які утворюють на все життя. За один раз самка викидає до 1 000 ікринок. Батьки доглядають

спочатку за ікрою, видаляючи мертві ікринки, а потім і за мальками. Мальки починають плавати на 5-7 добу.

У **віялохвоста** тіло кулястої форми. Свою назву рибка отримала через хвилеподібний хвостовий плавець, що складається з декількох звисаючих складок. Забарвлення оранжевого, вогняного кольору. Плавці прозорі або оранжево-червоні.

віялохвіст

У **комети** тіло витягнутої форми. Хвостовий плавець майже дорівнює в довжину всьому тулуба риби. Він роздвоєний, з глибоким вирізом. В іншому комета зовні нагадує золоту рибку. Забарвлення може бути різне, найчастіше зустрічаються сріблясті риби з жовтим хвостом.

рибка комета

Помічено, що навіть короточасне **спостереження за акваріумними рибками** нормалізує кров'яний тиск, заспокоює нервову систему.

Робота з наочністю та текстом підручника

— Учитель пропонує учням самостійно про себе прочитати абзаци тексту та сформулювати запитання. Діти розпочинають роботу з текстом. Хто вже готовий озвучити запитання, піднімають руки. Учитель вислуховує одного з учнів і запитує: «Чи є ще інші запитання?» Кращий варіант записує на дошці. Таким чином, йде робота над планом тексту. Учитель повинен поступово запитати всіх учнів. Після роботи над планом учні по черзі підходять до дошки та, звертаючись до класу, задають питання. Інші учні шукають відповіді в тексті підручника і зачитують їх. Учитель стежить, щоб по черзі кожен учень біля дошки мав змогу прочитати запитання та знайти відповідь у підручнику. Вдома учні повинні підготувати розповідь за цим планом. (Під час відповідей можна користуватися планом, який написано на дошці).

- **Яка назва цього тексту буде точнішою? Обґрунтуйте свою думку.**

Урок 6: Описові розповіді про риб

(за особистим вибором)

— Уважно слухаємо розповіді та оцінюємо їх за планом:
Чи всі ознаки враховані?
Чи збережено порядок розповіді?
(План розповіді обов'язково має бути записаний на дошці).

Урок 7: Порівняння риб

(за особистим вибором)

— Уважно слухаємо розповіді та оцінюємо їх за планом:
Чи всі ознаки враховані?
Чи збережено порядок розповіді?
(План розповіді обов'язково має бути записаний на дошці).

Примітка: за своїм вибором (відповідно до можливостей дітей) учитель може провести уроки № 5 і № 6 кожен по 2 години, де всі учні по черзі складають описові тексти, а також роблять порівняння. Але, якщо учні добре володіють такими можливостями, можна цим урокам відвести по 1 годині, де одна половина дітей класу складає описовий текст, а друга половина класу — робить порівняння риб.

ЗМІСТ

ТЕМА І: КВІТИ 3

Урок 1: Що мають квіти? 3

Уроки 2-3-4: Види квітів 9

Урок 5-6: Види квітів 19

Уроки 7-8: Види квітів 24

Урок 9: Довкілля рослин 29

Урок 10: Охорона рослин 32

Урок 11: Описові розповіді
про квітучу рослину 35

Урок 12: Порівняння квітучих рослин 35

ТЕМА ІІ:

«ТВОРЧІ ТЕКСТИ

РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ» 36

Уроки 1-2-3: Веселе та сумне 36

Урок 4: Випадок, який стався зі мною
(веселі оповідання) 41

*Урок 5: Випадок, який стався зі мною
(сумні оповідання) 41*

*Урок 6: Випадок, який стався зі мною
(веселі та сумні оповідання) 41*

ТЕМА III: «ТВАРИНИ» 42

*Урок 1: Екскурсія в зоопарк
(тваринницьку ферму) 42*

Урок 2: Тварини в житті людини 42

Уроки 3-4-5: Тварини в житті людини..... 45

Уроки 6-7-8: Тварини в житті людини..... 54

Уроки 9-10-11: Тварини в житті людини 63

Урок 12: Тварини в житті людини..... 71

Урок 13: Тварини в житті людини..... 75

Урок 14: Довкілля тварин..... 78

*Урок 15: Описові розповіді про тварин
(за особистим вибором)..... 81*

*Урок 16: Порівняння тварин
(за особистим вибором) 81*

ТЕМА IV: «РИБИ»	82
Уроки 1-2: Життя риб	82
Урок 3: Життя риб	87
Урок 4: Хитрі пристосування	93
Урок 5: Життя риб	97
Урок 6: Описові розповіді про риб (за особистим вибором).....	102
Урок 7: Порівняння риб (за особистим вибором).....	102

Навчальне видання

С.О. Покутнєва

ПРИРОДОЗНАВСТВО

Підручник для слабозорих учнів 3 класу.

ЧАСТИНА 1

(для уроків з компенсаторного розвитку)

(українською мовою)

Технічний редактор *О.М. Корнілов*
Комп'ютерна верстка *О.В. Шевко*
Редактор *О.О. Калашиник*
Оформлення обкладинки *К.А. Бобровницька*
Малюнки *Ірина Бурлака*

Підп. до друку 04.12.2013. Формат 60х84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 6,0.
Замовлення № 902-13. Наклад 100 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.kr.ua